

Ο ΚΑΘΟΛΙΚΟΣ ΕΠΙΤΑΚΤΙΣΜΟΣ ΤΟΥ R. M. HARE ΚΑΙ ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΗΣ ΜΕΤΑ-ΗΘΙΚΗΣ*

Ἡ πρακτικὴ κατεύθυνση τοῦ ἀγγλικοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ ἔχει ἀναγνωριστεῖ ἀπὸ ἱστορικοὺς τῆς φιλοσοφίας καὶ τῶν ἰδεῶν. Παράλληλα μὲ ὀρισμένα χαρακτηριστικὰ ποὺ σφράγισαν τὸ ἀγγλικὸ πνεῦμα ἀπὸ τὴν πρωτοϊστορία¹ του καὶ τοῦ προσέδωσαν τὴν ἰδιοτυπία του, ὅπως ἡ ἀπλότητα, ἡ ἀμεσότητα, ἡ ἀναλυτικότητα καὶ ἡ τάση πρὸς τὸν ἐμπειρισμὸ, τὸ ρεαλισμὸ καὶ τὴν ὀνοματοκρατία², ἡ πρακτικὴ ὑψὲς τῆς ἀγγλικῆς φιλοσοφίας εἶναι εὐ-

* Ἡ ἐργασία αὐτὴ εἶχε κατατεθεῖ γιὰ δημοσίευση τὸ 1981. Τὸν ἴδιο χρόνον κυκλοφόρησε τὸ τρίτο βιβλίον τοῦ Hare, *Moral Thinking. Its Levels, Method and Point*, Oxford 1981, τὸ ὁποῖο, ὅπως εἶναι φυσικόν, δὲν ἀναλύω ἐδῶ. Τὸ περιεχόμενον καὶ οἱ θέσεις του ὡστόσο τεκμηριώνουν πληρέστερα τὴν ἐκτίμησή μου. Τροποποιώντας τὴ θεωρία του σὲ «ὀρθολογικὸ καθολικὸ ἐπιτακτισμὸν» (rational universal prescriptivism) δίνει σ' αὐτὸ ὁ Hare μεγαλύτερη ἔμφαση στὴ μεθοδικὴ λογικὴ ἐπιχειρηματολογία, συντάσσεται μὲ ἓνα εἶδος «καντιανοῦ ὠφελιμισμοῦ» καὶ φέρνει τὴν ἠθικὴ σὲ μεγαλύτερη ἐπαφὴ μὲ τὸν κόσμον τῆς πραγματικότητος. Ἐπιχειρεῖ σύζευξη ἠθικῆς καὶ μετα-ἠθικῆς καὶ ἀποσκοπεῖ στὴ βελτίωση τῆς ἠθικῆς σκέψεως. Οἱ ἀνθρώπινες προτιμήσεις καὶ τὰ ἐμπειρικὰ γεγονότα παίζουν βασικὸν ρόλον στὸ βιβλίον αὐτό, ποὺ εἶναι λιγότερον τεχνικόν. Γιὰ τὴν ἠθικὴν συγκρούσιν ὁ Hare προτείνει ἐδῶ τὴν ἀρχὴν τῆς «ἐπικράτησης» ἢ «ὑπέρβασης» (overrideness). Καὶ διακρίνει δύο ἐπίπεδα ἠθικοῦ στοχασμοῦ, τὸ ἐνορατικὸν καὶ τὸ κριτικὸν ποὺ ἐνισχύουν τὸ μὴ φυσιοκρατικὸ ὠφελιμισμὸν του μὲ βάση μιὰ ὑποθετικο-παραγωγικὴ μέθοδον. Πληρέστερα γιὰ τὴν θέσιν τοῦ βιβλίου αὐτοῦ βλ. τὴν ἐργασίαν μου, «Ἡ ἀνάγνωσις τοῦ Ἀριστοτέλους ἀπὸ τὸν R. M. Hare», *Φιλοσοφία* 12 (1982), 245-269:253-256.

1. Ἄν μὲ ἀρχὴν τὸ γλωσσικὸν κριτήριον ἡ ἱστορία τῆς ἀγγλικῆς φιλοσοφίας ἀρχίζει τὸ 17ο αἰῶνα, οἱ ἀπαρχές της μὲ βάση τὸν τόπον καταγωγῆς τῶν φιλοσόφων ποὺ ἔγραψαν στὴν κοινὴ γλῶσσαν τῆς πρώτης «εὐρωπαϊκῆς μεσαιωνικῆς κοινότητος» μποροῦν νὰ τοποθετηθοῦν γύρω στὸ 12ο αἰῶνα (ἡ «πρωτοϊστορία» της), ἐνῶ ἡ «προϊστορία» της φθάνει ὡς τὸν 9ο μὲ τὴν μοναχικὴν μορφήν τοῦ John Scotus Erigena καὶ μὲ ἀπώτερους προδρόμους τὸν Πελάγιον καὶ τὸν Ἀλκουῖνον.

2. Γιὰ μερικὰ ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ ἀγγλικοῦ φιλοσοφικοῦ πνεύματος βλ. Anthony Quinton, «British Philosophy» στὸν τόμον 1, σσ. 369 - 370 τῆς σειρᾶς *The Encyclopedia of Philosophy*, London 1967. Πρβλ. J. Seth, *English Philosophy and Schools of Philosophy*, London 1912, 1 - 3, Leslie Paul, *The English Philosophers*, London 1952, καὶ ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴν βιβλιογραφίαν τὸ εἰσαγωγικὸν κεφάλαιον τοῦ βιβλίου τοῦ Ἀ. Γιανναρά, *Ἡ ἀγγλικὴ ἐμπειρισμὸς καὶ ὁ γαλλικὸς διαφορισμὸς*, Ἀθῆναι 1976

διάκριτη τουλάχιστον ἀπὸ τὶς ἀπαρχές τῆς ἱστορικῆς τῆς ζωῆς. Καὶ ἄς ἰχνηλατεῖται στὴν προϊστορία τῆς ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ ὀρθολογιστικὰ ἀλλὰ καὶ μυστικιστικὰ μεταφυσικὰ συστήματα¹, ποῦ ἄσκησε μεγάλη ἐπίδραση στὴν ἀντισχολαστικὴ μεσαιωνικὴ παράδοση. Κι ἄς συμπορεύονται διαλεκτικὰ μὲ τὰ διαρκέστερα ἀντίρροπα ρεύματά τῆς ὁ ὀρθολογισμός, ἡ ἐνορασιοκρατία καὶ ὁ ἰδεαλισμός², δεῖγμα κι αὐτὸ εὐγλωττο τοῦ ἀντιδογματικοῦ χαρακτήρα τῆς. Ὁ πρακτικὸς προσανατολισμὸς τῆς ὡστόσο μὲ τὶς παραμόνιμες ὠφελμιστικὲς τάσεις του εἶναι ἀπὸ τὰ στοιχεῖα ποῦ εἶναι εὐδιάκριτα καὶ ἀρκετὰ ἀποφασιστικὰ γιὰ τὴ συμβολή τῆς στὴν εὐρύτερη φιλοσοφικὴ κοινότητα.

Ἔχει παρατηρηθεῖ³ ὅτι «ἡ ἀγγλικὴ φιλοσοφία συμμερίζεται τὸν πρακτικὸν χαρακτήρα τῶν Ρωμαίων», ὅπως πλαστουργήθηκε ἀπὸ τὶς καταβολές τοῦ Στωικισμοῦ, σὲ ἀντιδιαστολὴ μὲ τὴ γερμανικὴ, ποῦ κατὰ ἕνα τρόπο συνεχίζει τὸ πνεῦμα τῆς κλασικῆς ἐλληνικῆς θεωρητικῆς σκέψης. Ὅσο παρακινδυνευμένες κι ἂν εἶναι οἱ γενικεύσεις αὐτές, καὶ παρὰ τὶς ἀναπόφευκτες ἐξαιρέσεις τους, εἶναι ἀλήθεια ὅτι «ἕνα πρακτικὸ ἐνδιαφέρον, ποῦ κατευθύνθηκε στὶς σωστὲς διεξόδους ἀπὸ αὐτὲς [τὶς ἱστορικὲς, καὶ κοινωνικὲς] περιστάσεις ὑπῆρξε διάχυτο καὶ θεμελιακὸ στὴν ἀγγλικὴ φιλοσοφία». Στὸ δίλημμα «γνώση-ζωή», γιὰ τὸν τυπικὸ ἀγγλο στοχαστὴ «ἡ ζωὴ οὐσιαστικὰ ξεπερνᾷ τὴ γνώση καὶ εἶναι πολὺ περισσότερο περιεκτικὴ».

Δὲν εἶναι ἔτσι ἀνεξήγητο ποῦ ἡ συμβολὴ τῶν ἀγγλῶν φιλοσόφων στὴν περιοχὴ τῆς ἠθικῆς εἶναι ἴσως ἡ πλουσιότερη, πιὸ πολὺπλευρὴ καὶ πιὸ ἀντι-

καὶ τὰ ἀντίστοιχα τῶν Α. Μπαγιόνα, *Ἡ φιλοσοφία στὸν 17ο αἰώνα*, Θεσσαλονίκη 1973 καὶ Ν. Αὐγελῆ, *Μαθήματα Φιλοσοφίας: Ὁρθολογισμὸς καὶ ἐμπειρισμὸς*, Θεσσαλονίκη 1974· ἰδιαιτέρα γιὰ τὸν ἀγγλικὸ ἐμπειρισμὸ καὶ τὰ χαρακτηριστικὰ του βλ. Θ. Βέικου, *Ἐμπειρικὴ φιλοσοφία*, Ἀθήνα 1980. Ἀντιπροσωπευτικὸς πρῶτος ἀγγλὸς φιλόσοφος μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὁ Ockham.

1. Πρόκειται γιὰ τὸ γνωστὸ ἔργο μὲ τὸν ἐλληνικὸ τίτλο *Περὶ φύσεως μερισμοῦ* (*De divisione naturae*), ὅπου ὑπερασπίστηκε ὁ Erigena ἕνα πανθεϊστικὸ νεοπλατωνικὸ σύστημα μὲ ἰδιότυπη ἱεράρχηση τῆς πραγματικότητος καὶ μὲ ποιητικὴ καὶ τελικὴ αἰτία τὸ Θεό.

2. Βλ. τὰ κεφάλαια III, V, X καὶ XII τῆς πληρέστερης ὡς τώρα μονογραφίας γιὰ τὴν ἀγγλικὴν φιλοσοφίαν τοῦ W. R. Sorley, *A History of English Philosophy*, Cambridge 1920, καθὼς καὶ τὴν ἐπισκόπησίν του τῶν θεμελιακῶν χαρακτηριστικῶν τῆς, σσ. 298 - 301. Πρβλ. G. J. Warnock, *English Philosophy since 1900*, Oxford 1958, I - II, γιὰ τὴ διακρίβωση τοῦ τί ἀκριβῶς ἐκφράζει ὁ ὅρος «ἀγγλικὴ παράδοση» καὶ τὸ βιβλίον τοῦ Α. Benn, *History of English Rationalism in the Nineteenth Century*, London 1906. Συνοπτικὴ ἐπισκόπηση τῶν ἀντίρροπων ρευμάτων μπορεῖ νὰ βρεῖ κανεὶς στὸ βιβλίον τοῦ Aldo Tagliaferrri, *La filosofia inglese*, Μιλάνο 1962, ὅπου ξεχωρίζει τὸ κεφ. γιὰ τὸν ἰδεαλισμὸ, σσ. 113 - 138.

3. Βλ. Edwin Burtt (ed.), *The English Philosophers from Bacon to Mill*, New York 1939 (1967²), σσ. xiii - xix, γιὰ τὶς περιχοπὲς τῆς παραγράφου.

προσωπευτική από τη συμβολή τῶν λοιπῶν «ἐθνικῶν φιλοσοφιῶν»: ἀλλὰ καὶ πῶς πολυδιάστατη ἀπὸ τὴν παρουσία τους στοὺς ἄλλους φιλοσοφικούς κλάδους. Τόσο οἱ σχετικοκρατικές (Hume) ὅσο καὶ οἱ ἀπολυτοκρατικές (Bradley-Green) ἠθικές τάσεις, οἱ ἐγωιστικές (Hobbes-Mandeville) ἀλλὰ καὶ οἱ ἀλτρουϊστικές ἠθικές (Butler, J.S. Mill, Sidgwick), οἱ ὠφελιμιστικές σὲ ὅλες τὶς παραλλαγές τους (Cumberland, Adam Smith, Paley, Bentham, James Mill) ἀλλὰ καὶ οἱ ἰδεαλιστικές (οἱ γνωστοὶ νεο-εγγελιανοὶ καὶ ὁ Bosanquet), οἱ ἠθικές τοῦ κοινοῦ νοῦ (Reid, Price) καὶ οἱ ἐνορασιοκρατικές ἠθικές (Gudworth, More, Clarke κ.τ.λ.), ἡ θυμοκρατική (Hume) καὶ ἡ ἡδονιστική ἠθική (Locke), οἱ ἠθικές τῆς ἠθικῆς αἴσθησης καὶ τοῦ ἠθικοῦ συναισθήματος (Shaftesbury, Hutcheson, κ.τ.λ.) — πολλὲς ἀπὸ τὶς ὁποῖες διασταυρῶνται στὰ ἴδια πρόσωπα, ἔτσι πὺν δύσκολα νὰ ἐπιτρέπουν σχηματικὴ κατάταξη — ἀκόμα οἱ συνεπειοκρατικές, δεοντολογικές καὶ παρορμητικές ἠθικές, ἀντιπροσωπεύονται εὐρύτερα στὸ φιλοσοφικὸ αὐτὸ χῶρο καὶ ὁ κανονιστικὸς χαρακτήρας τους καὶ ἡ πολυεδρικότητά τους εἶναι προφανεῖς¹.

Στὸν αἰῶνα μας ὅμως, ὡς τὴν τελευταία τουλάχιστον δεκαετία, ὁ ἀγγλικὸς ἠθικὸς στοχασμὸς ἔστρεψε τὴν προσοχή του σὲ μιὰ συγκεκριμένη προβληματικὴ πὺν τοῦ προσέδωσε ἕναν ἐνιαῖο χαρακτήρα — παρὰ τὶς ἐσωτερικές διαφορές τῶν ἐκπροσώπων του² — τὸν διαφοροποίησε ριζικὰ ἀπὸ τὶς πλουραλιστικές καὶ μεταφυσικές τάσεις τοῦ περασμένου αἰῶνα καὶ τὸν ἀπομόνωσε ἀπὸ τὸν εὐρωπαϊκὸ καὶ τὸν ἀνατολικὸ ἠθικὸ στοχασμὸ. Ὁ προαιώνιος κανονιστικὸς-πρακτικὸς χαρακτήρας τῆς ἠθικῆς, συναρτημένος μὲ τὶς ἱστορικές, κοινωνικές καὶ πολιτικές παραμέτρους, γνῶρισε μιὰ πρωτοφανὴ ἐκ-

1. Γιὰ τὶς τάσεις τῆς ἀγγλικῆς προ-ἀναλυτικῆς ἠθικῆς, πὺν δειγματοληπτικὰ μόνο ἐδῶ ἀναφέρω, βλ. D. H. Monro (ed.) *A Guide to the British Moralists*, London 1972, 11 - 28, H. Sidgwick. *Outlines of the History of Ethics*, London 1886, 160 - 215, Alasdair MacIntyre, *A Short History of Ethics*, New York 1973, 157 - 177, Kai Nielsen, «History of Ethics», *Encyclopedia of Philosophy* 3, 90 - 98 καὶ E. Π. Παπανούτσου, *Ἠθική*, Ἀθήναι 1956, 123 - 132 καὶ 317 - 321. Πρέπει ὅμως νὰ σημειωθεῖ ὅτι τὰ πρῶτα μετα-ἠθικά ἐρωτήματα στὴν προ-ἀναλυτικὴ ἠθικὴ τέθηκαν ἀπὸ τὸν D. Hume, *Treatise of Human Nature*, III I,1 καὶ τὸν Sidgwick, *The Methods of Ethics*, 1874.

2. Γιὰ μιὰ καλὴ ἐπισκόπηση τῆς ἀγγλικῆς ἠθικῆς τοῦ αἰῶνα μας ὡς τὴν περασμένη δεκαετία βλ. A.C. Ewing, «Ethics in English - Speaking Countries», στὸν τόμο τοῦ E. Klíbanky (ed.), *Contemporary Philosophy*, New York 1966, 1 - 22, 1, ὅπου ἡ παρατήρηση γιὰ τὴν ἀγεφύρωτη διαφωνία τῶν ἠθικῶν θεωριῶν μεταξὺ 1930 - 1950 καὶ τὴ σύγκλιση τῆς κατὰ τὴ δεκαετία 1950 - 60. Πρβλ. γιὰ τὴν κατάσταση στὰ μέσα τοῦ αἰῶνα Τοῦ ἴδιου «Recent Developments in British Ethical Thought», στὸν τόμο τοῦ A. Mace (ed.), *British Philosophy in the Mid - Century*, London 1957, 65 - 95. Γιὰ τὴν κατάσταση τῆς ἰδεαλιστικῆς ἠθικῆς τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰῶνα μας βλ. Mary Warnock, *Ethics since 1900*, Oxford 1960, 1 - 10.

λειψη γιὰ μιὰ τουλάχιστον πεντηκονταετία στὶς δημιουργικότερες ιδιαίτερα στιγμὲς τῆς ἀγγλικῆς φιλοσοφικῆς σκέψης· καὶ ὁ πρακτικὸς λόγος ἔγινε θεωρητικὸς, ἡ πρακτικὴ ἠθικὴ (morals) ἔγινε ἠθικὴ θεωρία (ethics) καὶ ἐπονομάστηκε μετα-ἠθικὴ (metaethics), ἀνάλυση δηλαδὴ γλωσσικὴ καὶ λογικὴ τῆς γλώσσας τῆς ἠθικῆς¹. Καὶ μόλις τὴν τελευταία δεκαετία, ἀφοῦ σχεδὸν ἐξάντλησε τὶς θεωρητικὲς τῆς δυνατότητες καὶ ἔφθασε σ' ἓνα ἐπιστημολογικὸ ἀδιέξοδο², μὲ παραμόνιμο ὅμως ἐπίτευγμα τῆ διασάφηση τῶν ὄρων καὶ τῶν προβλημάτων τῆς περιοχῆς τῆς, ἄρχισε νὰ ξαναγίνεται ὡς ἓνα βαθμὸ κανονιστικὴ, νὰ ξαναβρίσκει τὸ ἐνδιαφέρον τῆς γιὰ τὰ καίρια γενικότερα προβλήματα καὶ τὴν πρακτικὴ τῆς κατεύθυνση, νὰ βγαίνει ἀπὸ τὴν ἀπομόνωση τῆς καὶ νὰ ξαναστήνει τὶς γέφυρες μὲ τὸν ἠθικὸ στοχασμὸ τοῦ λοιποῦ κόσμου, παρὰ τὶς κάποιες ἐπιβιώσεις τῆς μετα-ἠθικῆς κυρίως νεο-φυσιοκρατίας στὶς μέρες μας. "Ἀρχισε δηλαδὴ νὰ ξανατολμᾷ νὰ «ἠθικολογεῖ», ἐνισχυμένη ὅμως καὶ «καθαρμένη» ἀπὸ τὰ ψευδοπροβλήματα καὶ τὴν ἀσάφεια τῆς γλώσσας τῆς, πού τουλάχιστον κατόρθωσε νὰ παραμερίσει ἡ μετα-ἠθικὴ. Καὶ γίνεται στὶς μέρες μας αὐτὸ πού ζητοῦσε λίγα χρόνια πρὶν ὁ Warnock³: νὰ πάψει ἡ ἠθικὴ νὰ εἶναι λογικὴ καὶ γλωσσο-ἀνάλυση καὶ νὰ γυρίσει στὰ κρίσιμα ἠθικὰ θέματα τῆς παράδοσης, σὲ ὅ,τι ὁ J. S. Mill θεώρησε ὡς τὴν κεντρικὴ ἔννοια τῆς ἠθικῆς. Καὶ πραγματοποιεῖται ἡ ἐπάνοδος στὴν προβληματικὴ τοῦ Mill καὶ τοῦ Sidgwick μετὰ τοὺς ὁποίους, κατὰ τὴν G.E.M. Anscombe⁴, δὲν

1. Βλ. G.C. Kerner, *The Revolution in Ethical Theory*, Oxford 1966, 1 - 4.

2. Βλ. B. Williams, *Morality: An Introduction to Ethics*, Cambridge 1972, 9: «Τὸ ἀναλυτικὸ ἢ γλωσσικὸ ὕφος ὑπῆρξε κενὸ καὶ πληκτικὸ, ἀλλὰ ἡ σύγχρονη ἠθικὴ φιλοσοφία βρῆκε ἓνα πρωτότυπο τρόπο νὰ εἶναι πληκτικὴ μὲ τὸ νὰ μὴ συζητᾷ πρακτικὰ θέματα». Πρβλ. R. N. Hancock, *Twentieth Century Ethics*, New York-London 1974, 164 - 187, ὅπου ὁ λόγος γιὰ τὴν «ἐπιστροφή στὴν κανονιστικὴ ἠθικὴ», Gilbert Harman, *The Nature of Morality: An Introduction to Ethics*, Oxford 1977, σσ.viii - ix γιὰ τὸ πόσο τὸ ἐπιχείρημα τοῦ Quine ὑπονόμευσε τὴ διάκριση ἠθικῆς - μετα-ἠθικῆς καὶ W. D. Hudson, *Modern Moral Philosophy*, London 1970, 18.

3. «Ethics and Language» στὸν τόμο τοῦ Royal Institute of Philosophy, *The Human Agent*, Glasgow 1968, 196 - 209, 209: «Τὸ συμπέρασμα εἶναι... ὅτι ἡ ἀνάλυση τῶν γλωσσικῶν πράξεων δὲν ἔχει τίποτε ιδιαίτερο νὰ προσφέρει στὴν ἠθικὴ φιλοσοφία... Καὶ νᾶμαστε πάλι πίσω πρὸς λυπημένους ἀλλ' ἴσως λίγο σοφότεροι νὰ θεωροῦμε ὡς τὴν κεντρικὴ ἐρώτηση τῆς ἠθικῆς φιλοσοφίας τὴν ἐρώτηση τὴν ὁποία μεταξὺ ἄλλων ἔθεσε ὁ J. S. Mill ἐνώπιόν μας περισσότερο ἀπὸ ἓνα αἰῶνα πρὶν, τὴν ἐρώτηση, ὅπως τὴν ἔθεσε, πού ἀφορᾷ τὴ θεμελίωση τῆς φιλοσοφίας». Βλ. τοῦ ἴδιου «Contemporary Moral Philosophy» στὸν τόμο τοῦ Hudson(ed.), *New Studies in Ethics: II. Modern Theories*, London 1974, 470. Πρβλ. τὸ βιβλίον τοῦ *The Object of Morality*, London 1971 μὲ καθαρὰ κανονιστικὸ περιεχόμενον.

4. «Modern Moral Philosophy» στὸν τόμο τοῦ Hudson (ed.), *The Is - Ought Question*, London 1969, 175 - 195, 195.

σημειώθηκε καμιά πρόοδος στην τυπική αγγλική ήθικη φιλοσοφία. Γιατί μιιά τροποποιημένη μορφή του ωφελιμισμοῦ, κυρίως του ωφελιμισμοῦ τῶν κανόνων (rule utilitarianism), εἶναι ἡ ἐπικρατέστερη ἀναβίωση στὰ χρόνια μας τῆς κανονιστικῆς ἠθικῆς¹. Μιᾶς κανονιστικῆς ἠθικῆς ποὺ προϋποθέτει ὁμως τὴ μετα-ἠθικὴ, ὅπως θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχε συμβεῖ κατὰ τὴ φυσικὴ τάξη², ὅσο κι ἂν στὴν πραγματικότητα ὡς τὰ χρόνια μας ἡ πορεία ἦταν ἀντίστροφη· καὶ μετα-ἠθικὰ θέματα μόνο εὐκαιριακὰ εἶχαν ἀπασχολήσει τοὺς φιλοσόφους τοῦ παρελθόντος.

Ἡ συμβολὴ τοῦ R. M. Hare³, τοῦ σημαντικότερου ἄγγλου ἠθικοῦ φιλοσόφου τῶν τελευταίων 30 χρόνων στὸν ἀγγλόφωνο κόσμος, μπορεῖ ἴσως νὰ χαιρετιστεῖ ὡς τὸ τέλος μιᾶς σύντονης δραστηριότητος καὶ ἡ ἀρχὴ μιᾶς ἄλλης, ὡς τέλος τῆς μετα-ἠθικῆς, μιᾶς τουλάχιστον μορφῆς της, καὶ ἀναβίωση τῆς κανονιστικῆς, πρακτικῆς ἠθικῆς, ὅπως 80 περίπου χρόνια πρὶν τέλος καὶ ἀρχὴ μὲ τὴν ἀντίστροφη ἔννοια εἶχε ἀποτελέσει ὁ G. E. Moore⁴, ὁ ὁποῖος, παρὰ τὸ ὅτι βασικὰ ἔκανε κανονιστικὴ ἠθικὴ, θεωρήθηκε πατέρας τῆς μετα-ἠθικῆς καὶ ἔφερε αὐτὸ ποὺ ὀνομάστηκε «ἐπανάσταση στὴν ἠθικὴ θεωρία»⁵.

Πραγματικά, ἀπὸ τὸ 1903 ποὺ δημοσιεύτηκαν τὰ *Principia Ethica* καὶ παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ ὅρος πλάστηκε ἀρκετὰ χρόνια ἀργότερα ἀπὸ τὸν A. J. Ayer⁶, τελευταῖος ἐκπρόσωπος τῆς ἠθικῆς στὴν παραδοσιακὴ ἔννοια ἄρχισε νὰ θεωρεῖται ὁ Mill, ἡ ἠθικὴ ἔγινε λογικὴ μελέτη τῆς γλώσσας τῆς ἠθικῆς, ἔρευνα γιὰ τὸ νόημα τῶν ἠθικῶν ὄρων, γιὰ τὶς λογικὲς σχέσεις καὶ τὸ καθεστῶς τῶν ἠθικῶν κρίσεων καὶ ἀναζήτηση ἐπιστημονικῆς δικαίωσης τῶν ἠθικῶν ἀρχῶν μὲ σύνθημα τὴν ἠθικὴ οὐδετερότητα τῶν θεωρητικῶν της.

Εἶναι γνωστές, καὶ εὐκαιριακὰ τὶς ἔχω ἐκθέσει ἄλλοῦ⁷, οἱ τύχες τῆς

1. Βλ. Ewing, «Ethics in English-Speaking Countries», 12 ἐπ., Nielsen, ὁ.π., 125-128. Πρβλ. Philippa Foot (ed.), *Theories of Ethics*, Oxford 1967 (1974) 7 - 15, 83 - 100, 144 - 183.

2. Βλ. Paul W. Taylor, *Problems of Moral Philosophy*, New York 1972, 8.

3. Βλ. Ewing, ὁ.π., 8.

4. Γιὰ τὸν G. E. Moore καὶ τὸ ἔργο του βλ. τὸ ἄρθρο μου «Ἡ ἀναλυτικὴ ἠθικὴ τοῦ G. E. Moore καὶ ἡ σημασία της γιὰ τὴν ἀγγλικὴ ἠθικὴ θεωρία» στὸν τόμο *Κεφάλαια Φιλοσοφίας* (ἐκδόση «Κέντρου Φιλοσοφικῶν Ἑρευνῶν»), Ἀθήνα 1979, 11 - 52, ὅπου καὶ ἐκτενὴς βιβλιογραφία.

5. Βλ. Kerner, ὁ.π., 2.

6. Στὸ ἄρθρο «On the Analysis of Moral Judgements», *Horizon* 20 (1949), 171 - 184.

7. Βλ. τὸ ἄρθρο μου «Ἡ μετα-ἠθικὴ συγκινησιοκρατία τοῦ Charles Stevenson καὶ ἡ Ρητορικὴ τοῦ Ἀριστοτέλη», *Μνήμη Ἀ. Γιανναρά*, Ἀθήνα 1981, 133-160.

ἀγγλικῆς ἠθικῆς σκέψης τὴν ἐπαύριο τῆς δημοσίευσης τῶν *Principia*. Ἐντίδραση στὴ μετα-ἠθικὴ ἐνορασιοκρατία τοῦ Moore καὶ τῶν ὁμοϊδεατῶν του ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτῆ W. D. Ross, H. A. Prichard καὶ Ewing¹ ἀποτέλεσε ἡ μετα-ἠθικὴ συγκινησιοκρατία τῶν Ayer καὶ Ch. Stevenson². Καὶ μιὰ προσπάθεια θεμελίωσης μιᾶς μετα-ἠθικῆς θεωρίας ποὺ ἔδινε ἔμφαση στὴν ἰδιοτυπία τῆς ἠθικῆς συλλογιστικῆς ἔγινε ἀπὸ τὸν St. Hampshire³ καὶ κυρίως ἀπὸ τὸν S. Toulmin⁴ μὲ τὴ θεώρηση τῶν «σοβαρῶν λόγων» (good reasons) ὡς ἐπαρκῶν αἰτιολογήσεων τῶν ἠθικῶν συμπερασμάτων στὰ πλαίσια μιᾶς κωδικοποιημένης κοινωνικῆς ἠθικῆς κατὰ τὶς παραμονές τῆς ἐμφάνισης στὴ σκηνὴ τοῦ Hare. Ἐνδεικτικὰ γιὰ τὴν ἠθικὴ θεωρία τοῦ Hampshire καὶ τοῦ J. O. Urmson⁵ μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν προδρομικὲς τοῦ «καθολικοῦ ἐπιτακτισμοῦ» τοῦ Hare, ποὺ ἀποτελεῖ καὶ τὰ σημαντικότερα ἐπιλεγόμενα τοῦ κεφαλαίου ποὺ ὀνομάστηκε μετα-ἠθικὴ καὶ ἰδιαίτερα τῆς μὴ γνωσιακῆς καὶ μὴ φυσιοκρατικῆς παραλλαγῆς τῆς. Γιατὶ μιὰ μετα-ἠθικὴ νεο-φυσιοκρατία ποὺ ἀκολούθησε, καὶ εἶχε ἴσως ἀφετηρία μιὰ σύγκλιση τῶν ἀντιθέσεων ποὺ ἐπέτυχε ὁ Hare, ἐπιβίωσε καὶ ἀποτέλεσε ἐπίσης γέφυρα ἀπὸ τὴν μετα-ἠθικὴ στὴν πρόσφατη πρακτικὴ ἠθικὴ. Ἐνδεικτικὰ γιὰ τὴν μεταβατικὴ φάση τοῦ ἀγγλικοῦ στοχασμοῦ θεωρῶ τὰ τελευταῖα κεφάλαια τοῦ δευτέρου βιβλίου τοῦ Hare καὶ ἀρκετὰ δοκίμια ποὺ δημοσιεύτηκαν δέκα χρόνια πρὶν, μὲ μερικὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἔχω ἀσχοληθεῖ ἄλλοῦ⁶. Γιατὶ, παρόλο ποὺ τὸ δεύτερο βιβλίον του συνεχίζει καὶ συμπληρώνει τὴν μετα-ἠθικὴ θεωρία τοῦ πρώτου, μὲ τὴν ἔμφαση ποὺ δίνει στὸ περιεχόμενο καὶ ὄχι μόνον στὴ μορφή καὶ μὲ τὴν ἐμπλοκὴ του σὲ κείρια κοινωνικὰ θέματα σημειώνει τὴν μετάβαση ἀπὸ

1. Βλ. «Ἡ ἀναλυτικὴ ἠθικὴ τοῦ G. E. Moore», 45, ὑποσ. 71 - 75.

2. Σημαντικὸ εἶναι τὸ βιβλίον τοῦ *Ethics and Language*, Yale 1944, τὸ ὁποῖο ἔχω μερικὰ ἀναλύσει στὴν ἐργασία μου τῆς ὑποσ. 7 στὴ σ. 144.

3. Βλ. κυρίως τὸ ἄρθρον τοῦ «Fallacies in Moral Philosophy», *Mind* 58 (1949).

4. *An Examination of the Place of Reason in Ethics*, Cambridge 1950. Γιὰ μιὰ σύντομη ἀλλὰ κάπως εὐνοϊκὴ ἔκθεση τῆς θεωρίας βλ. Hancock, ὁ.π., 144 καὶ γιὰ μιὰ πιὸ κριτικὴ στάση Kerner, ὁ.π., 96 - 127. Ὁ ἴδιος ὁμολογεῖ ὅτι «συνεχίζει τὴ συζήτηση ἐκεῖ ποὺ τὴν ἄφησε ὁ Francis Bacon», ἐνωώντας τὴ συζήτηση γιὰ τὴ «λογικὴ τῆς ἀξιολόγησης» (ὁ.π., vii).

5. Τοῦ πρώτου γιὰ τὴ σημασία ποὺ ἔδωσε στὶς προσταγὰς καὶ στὸ «ἐπιτακτικὸ» στοιχεῖο τῆς ἠθικῆς γλώσσας καὶ τοῦ δευτέρου μὲ τὸ κλασικὸ ἄρθρον τοῦ «On Grading», *Mind* 59 (1950), γιὰ τὴ σημασία ποὺ ἔδωσε στὰ κριτήρια ἀξιολόγησης.

6. Πρόκειται κυρίως γιὰ τὸν τόμον *Applications of Moral Philosophy*, London 1972, ὁ ὁποῖος μεταξὺ ἄλλων περιέχει καὶ τὰ ἄρθρα «Can I be blamed for Obeying Orders?», «Reasons of State», «Peace» «The Lawful Government» κτλ., μὲ τὸν ὁποῖο βασικά ἀσχολοῦμαι στὴν ἀνακοίνωσή μου στὸ Συνέδριον «Φιλοσοφία καὶ Πολιτικὴ» ποὺ ἔχει τὸ τίτλον «Μετα-ἠθικὴ καὶ πολιτικὴ στὴν ἠθικὴ θεωρία τοῦ R.M. Hare» (Μάιος 1981), *Πρακτικά*, Ἀθήνα 1982, 347-358. Γιὰ μιὰ πλήρη ἐργογραφία τοῦ Hare ὡς τὸ 1971

«τὴ θεωρία στὴν πρακτικὴ», ὅπως ἐνδεικτικὰ λέει καὶ ὁ τίτλος τοῦ τρίτου καὶ τελευταίου μέρους του, καὶ κλείνει ἔτσι τὸ κεφάλαιο τῆς μετα-ἠθικῆς, ἀνοίγοντας ἕνα ἄλλο πού γνωρίζει ἰδιαίτερη ἀνθηση τὴν τελευταία δεκαετία. Τόσο ἡ προβληματικὴ του μὲ τις πρακτικὲς ἐφαρμογὲς τῆς μετα-ἠθικῆς στὴ ζωὴ καὶ στὴν πολιτικὴ ὅσο καὶ οἱ προσεγγίσεις του μὲ τὸν Ἀριστοτέλη¹ καὶ τὸν Kant, ἀλλὰ καὶ οἱ ἀναφορὲς του στὸν ὑπαρξισμὸ τοῦ Sartre καὶ στὸν ὠφελισμὸ τοῦ Mill, ἐπιτρέπουν κάποια ἔνταξή του σὲ παραδοσιακότερα πλαίσια, ἔστω καὶ ἂν ὁ Hare ὡς ἀναλυτικὸς φιλόσοφος, ὁπαδὸς τῆς γλωσσο-ἀνάλυσης τῆς κοινῆς γλώσσας, ὅπως ἀσκήθηκε ἀπὸ τὴ σχολὴ τῆς Ὁξφόρδης, μὲ βάση κυρίως τὸ πρῶτο βιβλίον του —πού ἀποτέλεσε σταθμὸ— τοποθετεῖται μεταξὺ τῶν μετα-ἠθικῶν φιλοσόφων² ὡς ὁ σημαντικότερος καὶ μὲ τὴ μεγαλύτερη μετὰ τὸν Moore ἐπίδραση στὴν ἠθικὴ φιλοσοφία τοῦ αἰῶνα μας στὸν ἀγγλόφωνο κόσμ³.

Ἐπειδὴ ὡστόσο βλέπω τὸν Hare στὸ μεταίχμιον μετα-ἠθικῆς καὶ πρακτικῆς ἠθικῆς, δὲν θὰ περιοριστῶ νὰ ἐκθέσω τὴ θεωρία του ὅπως καθιερώθηκε μὲ τὸ ἔργο *The Language of Morals*, Oxford 1952 (=LM), ἀλλὰ θὰ ἐπεκταθῶ στὴν ἐπισκόπηση καὶ τοῦ βιβλίου του *Freedom and Reason*, Oxford 1963 (=FR) καὶ εὐκαιρικὰ ἐδῶ ὀρισμένων χαρακτηριστικῶν ἄρθρων του. Χωρὶς νὰ παραγνωρίζω τὴ σημασία του γιὰ τὴ μετα-ἠθικὴ, ἀπὸ τὴν προοπτικὴ τῆς ἐξέλιξης τοῦ ἀγγλικοῦ στοχασμοῦ τὴν τελευταία δεκαετία, θεωρῶ ἐξίσου ἢ περισσότερο καθοριστικὴ τὴ μεταγενέστερη συγγραφικὴ παραγωγὴ του καὶ ἔτσι τὸ φιλόσοφο ὄχι μόνο τέλος μιᾶς σύντονης δραστηριότητος ἀλλὰ καὶ ἀπαρχὴ μιᾶς ἄλλης πού γνωρίζει ἰδιαίτερη ἀνθηση στὰ χρόνια μας. Θὰ ἐκθέσω ἐπίσης τὴ θεωρία του κάπως αὐτόνομα, γιὰτὶ οἱ λίγες ἐπισκοπήσεις της

βλ. τὸν τόμο *Practical Inferences*, London 1971, 117 - 119. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ δύο βασικὰ βιβλία του καὶ τις 4 συλλογὲς δοκιμῶν του ἔχει ὁ Hare δημοσιεύσει καὶ ἄλλα ἄρθρα καὶ πολλὰς βιβλιοκρίσεις. Ἀμείωτη ἐξ ἄλλου παραμένει καὶ ἡ μετὰ τὸ 1972 συγγραφικὴ του παραγωγὴ καὶ συχνὴ εἶναι ἡ παρουσία του σὲ συνέδρια καὶ σεμινάρια. Οἱ τίτλοι τῶν λοιπῶν συλλογῶν του εἶναι: *Essays on Philosophical Method* καὶ *Essays on Moral Concepts* (1971 - 1972). [Μὲ τὴν καθυστέρηση τῆς ἐκδοσης σημειῶνω τὸ τρίτο βιβλίον του *Moral Thinking*, Oxford 1981, πού κινεῖται στὴν ἴδια κατεύθυνση].

1. Μὲ τις ἀναφορὲς τοῦ Hare στὸν Ἀριστοτέλη ἀσχολήθηκα σὲ ἀνακοίνωσή μου πού δημοσιεύτηκε στὴ *Φιλοσοφία* 12 (1982) 245-269 μὲ τὸν τίτλο «Ἡ ἀνάγνωση τῆς ἠθικῆς τοῦ Ἀριστοτέλη ἀπὸ τὸν R. M. Hare».

2. Ἔτσι τὸν τοποθετεῖ ὁ Fred Feldman, *Introductory Ethics*, Englewood Cliffs 1978, 232 - 247, παρόλο πού ἀναγνωρίζει κάποια ἐξέλιξη μὲ τὸ δεύτερο βιβλίον του. Ἐνιαῖα τὸν ἀναφέρει καὶ ὁ William S. Sahakian, *Ethics: An Introduction to Theories and Problems*, London 1974, 226 - 228.

3. Βλ. Paul Edwards and Arthur Pap, *A Modern Introduction to Philosophy*, London 1973, 295.

ποὺ ἔχω ὑπ' ὄψη μου, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς πολὺ σχηματικὲς ἀναφορές, ἀναλύουν τὴ συμβολή του σὲ ἀναφορὰ μὲ τὶς προγενέστερες μετα-ἠθικὲς θεωρίες καὶ κυρίως μὲ τὴ συγκινησιοκρατία¹, καθὼς καὶ ἀπὸ τὸ πρίσμα τῆς δικῆς τους φιλοσοφικῆς τοποθέτησης². Ἀπομονώνουν ἀκόμα μερικὰ ἀπὸ τὰ πιὸ ἐντυπωσιακὰ στοιχεῖα τῆς θεωρίας του καὶ παρασιωποῦν τὰ συμφραζόμενά της, ἔτσι ποὺ μιὰ πλήρης καὶ ἀντικειμενικὴ ἐπισκόπηση τοῦ ἔργου του νὰ ἀπουσιάζει ἐντελῶς ἀπὸ τὴν προσιτὴ τουλάχιστον βιβλιογραφία³.

Ἡ ἠθικὴ θεωρία τοῦ Hare — ὁ ἴδιος δὲν μεταχειρίζεται τὸν ὄρο μετα-ἠθικὴ ἀλλὰ ἠθικὴ (ethics), φιλοσοφικὴ ἠθικὴ, ἢ καθαυτὸ ἠθικὴ (ethics pro-

1. Λ.χ. ὁ Hudson, *ὁ.π.*, 155 - 248. Ἡ κριτικὴ του παρουσίαση εἶναι ἡ πληρέστερη καὶ λιγότερο προκατειλημμένη ποὺ ἔχω ὑπ' ὄψη μου καὶ ἀρκετὰ ἐνημερωτικὴ γιὰ τὴν κριτικὴ στάση πολλῶν ἄλλων φιλοσόφων.

2. Ὅπως κάνει λ.χ. ὁ Kerner, *ὁ.π.*, 138 - 196 στὴν ἀρκετὰ συστηματικὴ ἀλλὰ καὶ αὐστηρὰ κριτικὴ ἀπὸ τὴ δική του τοποθέτηση ἐπισκόπησης του. Ὁ Kerner ἀντιδιαστέλλει τὸ νόημα ἀπὸ τὴν «ἐπιτελεστικὴ δύναμη» (performative force) τῶν ἠθικῶν ὄρων, σύμφωνα μὲ τὴν προσωπικὴ του ἐρμηνεία τῶν διδαγμάτων τοῦ J. L. Austin, καὶ ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτὴ καταδικάζει τὶς προηγούμενες μετα-ἠθικὲς θεωρίες, ἀναγνωρίζοντάς τους βέβαια κάποια περιορισμένη συμβολή. Διαφορετικὰ ἀπὸ τὸν Hudson, ποὺ ἀναλῦει τὴ θεωρία θεματολογικὰ ἀντλώντας παράλληλα καὶ ἀπὸ τὰ δύο βιβλία, ὁ Kerner θεωρεῖ τὸ *Freedom and Reason* ὡς περαιτέρω ἀνάπτυγμα τῆς σκέψης τοῦ Hare καὶ τὸ πραγματεύεται ἰδιαίτερα ἀλλὰ πολὺ συνοπτικὰ, χαρακτηρίζοντας πάντως τὸ δόγμα του ὡς «πιὸ ὀλοκληρωμένο καὶ λιγότερο παράδοξο» (*ὁ.π.*, 182 - 196). Μὲ κριτήριον τὴ δική του θεωρία γιὰ τὸ περιεχόμενο τῆς ἠθικῆς καὶ μὲ κάπως φυσιοκρατικὸ ὠφελιμιστικὸ πνεῦμα ἀντιμετωπίζει τὸν Hare καὶ ὁ Warnock, *ὁ.π.*, 452 - 469.

3. Δὲν γνωρίζω ἂν ἔχει ἤδη γραφεῖ κάποια μονογραφία γιὰ τὸν Hare. Ἡ βιβλιογραφία μου, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς γενικὲς ἐπισκοπήσεις, μερικὲς ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἀνάφερα, περιορίζεται σὲ μερικὰ ἄρθρα στὸ περιοδικὸ *Ethics* καὶ εὐρεῖες συζητήσεις γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Hare στὶς στήλες του, ὅπως τῶν David Scarrow, «Hare's Account of Moral Reasoning» καὶ Henry Veach, «Good Reasons and Prescriptivism in Ethics: A Metaethical Incompatibility», *Ethics* 80 (1969 - 1970) 103 - 111. Σχετικὰ μὲ τὴν ἐλληνικὴ βιβλιογραφία ἡ μόνη ἀναφορὰ στὸ ἔργο τοῦ Hare ποὺ ἔχω ὑπ' ὄψη μου εἶναι τοῦ Ε. Π. Παπανούτσου στὸ ἄρθρο του «Οἱ προτάσεις τῆς ἠθικῆς», στὸν τόμο *Ὁ λόγος καὶ ὁ ἦθος*, Ἀθῆνα 1971, 263 - 264 καὶ ἐντελῶς πρόσφατα ἡ ἐργασία τοῦ Θ. Πελεgrίνη, *Κεφάλαια ἠθικῆς φιλοσοφίας*, Ἀθῆνα 1980, 97 - 116. Ὅπως εἶναι φυσικὸ, ἐπειδὴ ἐλληνικὴ βιβλιογραφία γιὰ τὸν φιλόσοφο ἐλάχιστη ὑπάρχει, τὸ κυριότερό μου πρόβλημα εἶναι ἡ ἀπόδοση τῆς ὀρολογίας του καὶ ἡ προσπάθειά μου ἐντελῶς δοκιμαστικὴ. Σημειῶνω ἀκόμα ὅτι πολλὲς φορὲς κατὰ τὴ σύνοψή μου μεταφράζω βασικὲς φράσεις του χωρὶς πάντοτε νὰ σημειῶνω τὰ παραθέματά μου σὲ εἰσαγωγικά. Ἐχω, τέλος, ἀπόλυτη ἐπίγνωση ὅτι κατὰ τὴν περιληπτικὴ μου ἀπόδοση τῆς θεωρίας του ἀδικῶ τὸν φιλόσοφο, γιὰτὶ, ὅπως εἶναι φυσικὸ, εἶναι δύσκολο στὰ περιθώρια ἐνὸς ἄρθρου νὰ παραθέσω καὶ τὰ παραδείγματά του — μὲ τὰ πιὸ κοινότοπα πράγματα, ὅπως οἱ φράουλες, τὸ κόκκινο χρώμα, τὰ αὐτοκίνητα, τὰ σκυλάκια κ.τ.λ., — παραθεωρώντας ὅμως ἔτσι τὸ ὕφος τοῦ ἀναλυτικοῦ λόγου.

per)¹— χαρακτηρίζεται από τον ίδιο και έχει καθιερωθεί ως «καθολικός έπιτακτισμός» (universal prescriptivism)². Με το δεύτερο συστατικό της, τον έπιτακτισμό³, ασχολείται κυρίως στο πρώτο βιβλίο του —για το όποιο και χαρακτηρίζεται απόλογητής της έλευθερίας— και με το πρώτο, την καθολικευσιμότητα, στο έπόμενο, — το όποιο χαιρετίζεται ως προσπάθεια άναζήτησης μιιάς θέσης για το «λόγο»⁴.

Τήν ήθική (ethics) τή θεωρεί ό Hare ως λογική μελέτη τής γλώσσας τής ήθικής (morals) που αποτελεί ένα είδος έπιτακτικής γλώσσας. Με προμετωπίδα του πρώτου βιβλίου του μιιά προσωπική, αλλά απόλυτα θεμιτή, έρμηνεία του άριστοτελικού όρισμού τής άρετής ως «διάθεσης που κυβερνά τίς

1. Για τήν όρολογία βλ. το σημαντικό άρθρο του «Ethics» στον τόμο του J. O. Urmson, *The Concise Encyclopedia of Western Philosophy and Philosophers*, London 1975², 98 - 106, άναδημοσιευμένο στη συλλογή *Essays on the Moral Concepts*. Στο άρθρο αυτό, που έπίσης θεωρώ πολύ άντιπροσωπευτικό για τήν ήθική θεωρία του, διακρίνει ό Hare τριών ειδών έρωτήματα: α) ήθικά (moral), β) έρωτήματα περιγραφικής ήθικής, και γ) μετα-ήθικά (ethical). Μόνο τα τελευταία τα εντάσσει στην ήθική ως μέρος τής φιλοσοφίας. Στα πρώτα παίρνει κανείς θέση, τα δεύτερα έχουν πραγματικό (factual) περιεχόμενο και μόνο τα τελευταία έχουν να κάνουν με το νόημα: «τί έννοούν οι άνθρωποι όταν λένε...». 'Η φιλοσοφική ήθική προϋποθέτει τήν κανονιστική, θεμελιώνει τα ήθικά συμπεράσματα και εξετάζει το κύρος των ήθικών έπιχειρημάτων. Οι τρεις αυτές τάξεις του ήθικού λόγου συνδέονται μεταξύ τους ιδιότυπα και μόνο ή καθαυτό ήθικη είναι φιλοσοφική δραστηριότητα.

2. Τόν όρο τον έμπνευστηκε, όπως ό ίδιος όμολογεί στο άρθρο «Descriptivism», *Proc. British Academy* 49 (1964), 115 - 134 = *Essays on the Moral Concepts* (άναδ.), από τήν έκφραση του Austin «descriptive fallacy», όπου υποτίθεται ότι όρισμένες εκφράσεις είναι περιγραφικές χωρίς στην πραγματικότητα να είναι, αλλά τον χρησιμοποιεί σε ήθικά συμφραζόμενα. Για τήν άντιμετώπιση τής «περιγραφικότητας» με τον έπιτακτισμό θεωρεί τή «διχάλα» του Hume ως το πιο κατάλληλο έργαλειό καθώς και τή διάκριση «περιγραφικό» - «άξιολογικό» άνάλογη με τή διάκριση μεταξύ άναλυτικών και συνθετικών προτάσεων και τήν εφαρμόζει όχι τόσο στους όρους όσο στο νόημά τους. [Το τρίτο βιβλίο του έπιτρέπει το χαρακτηρισμό τής θεωρίας ως «όρθολογικό καθολικό έπιτακτισμό» (rational universal prescriptivism), χωρίς να τήν τροποποιεί ουσιαστικά.]

3. Στο άρθρο μου για το Moore μετάφραζα το όρο prescriptive «έντολοκρατικός». Στη μελέτη μου για το Stevenson τον απέδωσα «έπιτακτικός», που τον θεωρώ και πιο έπιτυχή και με κατακυρωμένο πρότυπο στον Άριστοτέλη. Πραγματικά βρίσκουμε στον Άριστοτέλη: «ή μόν γάρ φρόνησις έπιτακτική έστίν· τί γάρ δεί πράττειν ή μή, το τέλος αυτής έστίν» (*Ηθικά Νικομάχεια* 1143 a 8). Και στα *Ηθικά Εδδήμια* γίνεται λόγος για το «λόγον έχον» ως «έπιτακτικόν... τής ψυχής» (1220 a 9) και για τον «έπιτακτικόν λόγον τής ψυχής» (1220 b 6) με άνάλογη με του Hare σημασία. 'Ο Παπανούτσος τον όρο τον μεταφράζει «προτρεπτικός».

4. Βλ. Kerner, *δ.π.*, 183. Το έπίθετο «όρθολογικός» (rational) στο τρίτο δίνει άπλώς έμφαση στη λογική έπιχειρηματολογία.

ἐπιλογές μας»¹, πιστεύει ὅτι οἱ πράξεις ἀποκαλύπτουν τὶς ἠθικὲς ἀρχές ἐνὸς προσώπου, πού σκοπὸς τους εἶναι νὰ καθοδηγοῦν τὴ συμπεριφορά. Βλέπει τὴν ἀξία τῆς μελέτης τῆς ἠθικῆς στὸ ἀδῆριτο τοῦ πρακτικοῦ ἐρωτήματος «τί νὰ κάνω», πού δὲν μπορεῖ νὰ περιμένει («τὸ ἐπόμενο τεῦχος», ἀλλὰ εἶναι ἕνα «ἀνιγμα πού πρέπει ἀμέσως νὰ λυθεῖ»). Λέει χαρακτηριστικά: «Σ' ἕνα κόσμο ὅπου τὰ προβλήματα τῆς συμπεριφορᾶς γίνονται καθημερινὰ ὄλο καὶ πιὸ περίπλοκα καὶ βασανιστικά εἶναι μεγάλη ἡ ἀνάγκη τῆς κατανόησης τῆς γλώσσας στὴν ὁποία θέτονται καὶ ἀπαντῶνται. Σύγχυση γύρω ἀπὸ τὴν ἠθικὴ μας γλώσσα δὲν ὀδηγεῖ ἀπλῶς σὲ θεωρητικὴ ἀμηχανία, ἀλλὰ καὶ σὲ περιττὲς πρακτικὲς περιπλοκές» (*LM* 1 - 2).

Μὲ παρόμοιο πνεῦμα καὶ μὲ τὴν ἴδια ἐγνοια γιὰ τὰ πρακτικὰ ἐρωτήματα προλογίζει καὶ τὸ δεῦτερο βιβλίο του. Λέει: «Ὁ σκοπὸς τῆς ἠθικῆς φιλοσοφίας ἦ, τέλος πάντων, ἡ ἐλπίδα μὲ τὴν ὁποία τὴ μελετῶ εἶναι νὰ μᾶς βοηθήσει νὰ σκεφτοῦμε καλύτερα τὰ ἠθικὰ θέματα ἐκθέτοντας τὴ λογικὴ δομὴ τῆς γλώσσας στὴν ὁποία ἐκφράζεται ἡ σκέψη αὐτή» (*FR* 1). Ὁπωσδήποτε ὁ Hare δὲν κάνει ἀνάλυση γιὰ τὴν ἀνάλυση, γιὰ τὸ ὁποῖο πολλοὶ φιλόσοφοι τῆς Ἀναλυτικῆς Σχολῆς ἔχουν κατηγορηθεῖ.

Ἔτσι στὸ πρῶτο μέρος τῆς *Γλώσσας τῆς ἠθικῆς*, ἀσχολεῖται ὁ Hare μὲ τὴ γλώσσα καὶ τὴ λογικὴ τῶν προσταγῶν, πού ἀποτελοῦν τὴν ἀπλούστερη μορφὴ ἐπιτακτικῆς γλώσσας. Γιατὶ ἔτσι πιστεύει ὅτι θὰ γίνῃ καλύτερα κατανοητὴ ἡ λογικὴ συμπεριφορὰ τῶν ἀξιακῶν λέξεων.

Ἐντάσσοντας τὴ γλώσσα τῆς ἠθικῆς στὴν ἐπιτακτικὴ γλώσσα, ἀντιδιαστέλλει τὴν τελευταία ἀπὸ ἄλλα εἶδη γλώσσας καὶ τὴν ἠθικὴ γλώσσα ἀπὸ ἄλλα εἶδη ἐπιτακτικῆς γλώσσας, προχωρώντας μεθοδικὰ ἀπὸ τὰ ἀπλούστερα στὰ συνθετότερα. Ἀπλούστερη μορφὴ ἐπιτακτικῆς γλώσσας ἀλλὰ καὶ ἐξαιρετικὰ σημαντικὴ γιὰ τὴ μελέτη τῆς ἠθικῆς θεωρεῖ τὴν κοινὴ προστακτικὴ φράση. Χωρὶς νὰ ἀνάγει τὴ γλώσσα τῆς ἠθικῆς στὶς προσταγές (*imperatives*), πιστεύει ὅτι ἡ μελέτη τους ἀποτελεῖ τὴν καλύτερη εἰσαγωγὴ στὴ μελέτη τῆς γλώσσας τῆς ἠθικῆς. Παράλληλα, ὡς ἐγγύτερες στὴν ἠθικὴ ἀπὸ τὶς ἀπλὲς προσταγές, πραγματεύεται τὶς κρίσεις ἀξίας πού περιέχουν τοὺς ὅρους «πρέπει», «ὀρθὸ» καὶ «ἀγαθὸ», χωρὶς ὅμως νὰ εἶναι ἠθικές. Γιατὶ οἱ ἠθικὲς καὶ ἐξω-ἠθικὲς χρήσεις αὐτῶν τῶν ὄρων ἔχουν πολλὰ κοινὰ στοιχεῖα. Καὶ συνδέεται ἡ λογικὴ τους μὲ τὴ λογικὴ τῶν προσταγῶν μὲ βάση ἕνα λογικὸ μοντέλο κατὰ τὸ ὁποῖο οἱ τεχνητὲς ἐννοίες πού ἀντιστοιχοῦν στὶς ἀξιακὲς

1. Βλ. *Ἡθικὰ Νικομάχεια* 1106 b 36: «Ἔστιν ἄρα ἡ ἀρετὴ ἐξὶς προαιρετικῆς». Γιὰ τὶς ἀποδόσεις τοῦ ὅρου «προαίρεσις» καὶ «προαιρετικός» βλ. τὸ ἄρθρο μου «Ἡ προαίρεσις στὸν Ἀριστοτέλη καὶ στὸν Ἐπίκτητο», *Φιλοσοφία* 8 - 9 (1978 - 79), 265 - 310, καὶ ἰδιαίτερα σ. 270, ὑποσ. 27.

λέξεις τῆς κοινῆς γλώσσας ὀρίζονται μὲ μιὰ τροποποιημένη προστακτικὴ ἔγκλιση¹. Ἡ ἐπιτακτικὴ, δηλαδή, γλώσσα περιλαμβάνει ἐνικὲς καὶ καθολικὲς προσταγὲς καὶ κρίσεις ἀξίας, ἠθικὲς καὶ μὴ. Ἐφόσον καὶ οἱ προτάσεις πού ἐκφέρονται στὴν ὀριστικὴ ἔχουν ποικίλο λογικὸ χαρακτῆρα — ἀντίθετα ἀπ' ὅ,τι παλαιότερα πιστευόταν — καὶ ἡ προστακτικὴ ἐπιτρέπει ἀποφάνσεις διαφόρων εἰδῶν· παρὰ τὶς διαφορὲς τοὺς προσταγὲς καὶ κρίσεις μοιάζουν λογικά. Καὶ ἀξίζει νὰ διερευνηθεῖ φιλοσοφικά μὲ ποιὰ ἔννοια οἱ προσταγὲς ἔχουν νόημα, χωρὶς νὰ ἀνάγονται σὲ δηλώσεις στὴν ὀριστικὴ ἔγκλιση, ὅπως παραπλανητικὰ γίνεται ἀπὸ τοὺς ὁπαδοὺς τῆς φυσιοκρατικῆς ἠθικῆς, ἢ σὲ ὑποθετικὲς καὶ διαζευκτικὲς προτάσεις, ἐκφράσεις εὐχῶν ἢ ἐπιδοκιμασίας, ὅπως πράγματι ἔγινε ἀπὸ τοὺς ὁπαδοὺς τῆς συγκινησιοκρατίας καὶ ἄλλους θεωρητικὸς τῆς ἠθικῆς². Ὅταν ἐκφράζουμε μιὰ προσταγή, βασικά ἔννοῦμε ὅτι κάποιος πρέπει νὰ κάνει κάτι. Καὶ ἔχει διαφορὰ νὰ λέμε σὲ κάποιον νὰ κάνει κάτι ἀπὸ τὸ νὰ τὸν κάνουμε νὰ κάνει κάτι ἐπηρεάζοντάς τον, ὅπως συμβαίνει μὲ τὴν προπαγάνδα καὶ τὴ διαφήμιση³. Γιατὶ μὲ τὶς προσταγὲς ἀπευθυνόμαστε στὸ «λογικόν», δὲν προσπαθοῦμε νὰ πείσουμε κάποιον ἐκκλησηστὶς συγκινήσεις. Καὶ σὲ τοῦτο μοιάζουν οἱ προσταγὲς μὲ τὶς δηλώσεις⁴, ὅσο κι ἂν διαφέρουν ἀπὸ ἄλλη ἄποψη: στὸ ὅτι, δηλαδή, ἀπαντοῦν σὲ ἐρωτήσεις πού ἀπευθύνονται σὲ ἔλλογα πρακτικὰ ὑποκείμενα καὶ καθορίζονται ἀπὸ λογικὸς κανόνες (*LM I 1, 1 - 16*).

Οἱ προσταγὲς καὶ οἱ δηλώσεις ἔχουν καὶ κοινὰ καὶ διαφορετικὰ στοιχεῖα νοήματος. Κοινὸ εἶναι τὸ φραστικὸ (*phrastic*) στοιχεῖο τοὺς καὶ διαφορετικὸ τὸ νευστικὸ (*neustic*)⁵. Κοινὴ ἔχουν ἀκόμα τὴν ἔννοια τῆς κατάνευσης σὲ μιὰ

1. Οὐσιαστικὰ πρόκειται γιὰ τὸ «ἀναλυτικὸ μοντέλο» μὲ τὸ ὁποῖο τελειώνει τὸ βιβλίο του (σ. 180 - 197).

2. Βλ. *LM* σ. 9 - 10 γιὰ τὴν κριτικὴ του τῆς ἄποψης τοῦ A. J. Ayer.

3. Πρόκειται γιὰ τὴ διαφορὰ πού διέκρινε ὁ Austin μεταξύ τοῦ τί κάνω *in saying* κάτι καὶ τί κάνω *by saying* κάτι. Ἡ δευτέρα δυνατότητα εἶχε υἱοθετηθεῖ ἀπὸ τοὺς συγκινησιοκράτες καὶ κυρίως ἀπὸ τὸν Stevenson, ἐνῶ ἡ πρώτη ἀπὸ τὸν Hare· καὶ τοῦτο συνιστᾷ μιὰ ἀπὸ τὶς διαφορὲς τῆς συγκινησιοκρατίας καὶ τοῦ ἐπιτακτισμοῦ. Ἡ «αἰτιακὴ» θεωρία νοήματος τοῦ Stevenson προσέγγιζε πράγματι τὶς μεθόδους του μὲ τῆς διαφήμισης, τῆς προπαγάνδας καὶ τῆς ρητορικῆς.

4. Εἶναι χαρακτηριστικὴ στὰ συμφραζόμενα αὐτὰ ἡ ἀναφορὰ τοῦ Hare στὸν Kant: «Θυμόμαστε ὅτι ὁ μεγαλύτερος ἀπ' ὅλους τοὺς ὀρθολογιστές, ὁ Kant, ἀναφερόταν στὶς ἠθικὲς κρίσεις ὡς σὲ προσταγὲς· πρέπει ὁμως ἐπίσης νὰ θυμόμαστε ὅτι χρησιμοποιοῦσε τὸν ὄρο αὐτὸ σὲ μιὰ εὐρεία ἔννοια καὶ ὅτι οἱ ἠθικὲς κρίσεις, ἂν καὶ μοιάζουν μὲ τὶς προσταγὲς ἀπὸ μερικὲς ἀπόψεις, διαφέρουν ἀπὸ ἄλλες» (σ. 16).

5. Εἶναι προφανὴς ἡ ἑλληνικὴ ρίζα τῶν ὄρων αὐτῶν, ἀλλὰ τὸ ἐπισημαίνει καὶ ὁ ἴδιος (σ. 18). Ἀργότερα ἐπινόησε καὶ τὸν ἐπίσης ἑλληνικὸ ὄρο «*tropic*», σὲ μιὰ προσπάθεια ἀνάλογη μὲ τοῦ Austin. Καὶ οἱ δυὸ φιλόσοφοι γνώριζαν καλὰ τὸν Ἀριστοτέλη.

φράση (nodding a sentence), πού ἰσοδυναμεῖ μὲ ἓνα σοβαρὸ ἰσχυρισμό. Γιατὶ τὸ «σύμβολο τοῦ ἰσχυρισμοῦ» (assertion symbol)¹ λειτουργεῖ μὲ τὸ νόημα τῆς κατάνευσης καὶ στὶς ἐντολὲς καὶ στὶς δηλώσεις. Ἡ οὐσιαστικὴ διαφορὰ προσταγῶν καὶ δηλώσεων βρίσκειται στὸ νόημα πού ἔχει στὶς δύο περιπτώσεις ἡ συγκατάθεση: στὶς δηλώσεις σημαίνει πίστη στὴν ἀλήθεια τους, στὶς προσταγὲς πράξη, ἢ ἀπόφαση γιὰ πράξη. Κατάνευση καὶ συγκατάθεση συμπίπτουν στὶς προσταγὲς πού ἐκφέρονται σὲ πρῶτο πρόσωπο.

Ἡ ἀναγωγιμότητα τῶν προσταγῶν δὲν συνεπάγεται προτεραιότητα τῆς ὀριστικῆς ἐγκλίσης. Καὶ οἱ δηλώσεις καὶ οἱ προσταγὲς ἐπιδέχονται ἄρνηση, λογικὰ συνεκτικὰ καὶ ποσοδεῖχτες καὶ ἀναφέρονται σὲ πραγματικὲς καὶ δυνατὲς καταστάσεις πραγμάτων. Ἡ τυχὸν διαφορετικὴ συμπεριφορὰ τους εἶναι «ἀτύχημα τῆς γραμματικῆς». Καὶ οἱ δύο ὑπόκεινται στὴν «ἀρρώστια τῆς ἐπαλήθευσης», πού ἔχει νὰ κάνει μὲ τὸ φραστικὸ τους μέρος, καὶ τῆς ἀντίφρασης. Καὶ ἐπιδέχεται καὶ ἡ προστακτικὴ («τρεῖς ἀξίες»), ὅχι μόνο ἡ ὀριστικὴ².

Ἡ χρῆση λοιπὸν τῶν λογικῶν λέξεων καὶ στὶς προσταγὲς ἐπιτρέπει σχέσεις συνεπαγωγῆς (entailment) ἀναμεταξύ τους. Καὶ ἡ ὕπαρξη καθολικῶν προσταγῶν εἶναι ἐπαρκὲς ἀπόδειξη ὅτι ἡ γλώσσα ἐπιτρέπει συνεπαγωγὲς τῶν ὁποίων ἓνας τουλάχιστον ὅρος εἶναι προσταγὴ³. Ἔτσι ἡ λογικὴ τῶν προσταγῶν μπορεῖ νὰ μελετηθεῖ μὲ τὴν ἴδια βεβαιότητα, ὅπως καὶ τῶν δηλώσεων. Δὲν πρόκειται γιὰ «ἀντίπαλες» λογικὲς, ἀλλὰ γιὰ ἐναλλακτικούς κανόνες πού ρυθμίζουν τὴ χρῆση τῶν λογικῶν σημείων.

Βασικὰ ἀπασχολεῖ τὸν Hare ἡ δυνατότητα «συναγωγῆς ἀπὸ καθολικὲς προστακτικὲς προτάσεις μὲ μιὰ ἐλάσσονα προκείμενη στὴν ὀριστικὴ ἐνικοῦ προστακτικοῦ συμπεράσματος». Ἐπισημαίνει τὴ δυσκολία νὰ καθοριστεῖ τὸ εἶδος τοῦ συμπεράσματος ἀπὸ προκείμενες σὲ διαφορετικὲς ἐγκλίσεις, ἀλλὰ μὲ τὴν ἐντόπιση τῆς συνεπαγωγῆς στὸ φραστικὸ μέρος θεωρεῖ τὸ πρόβλημα πιεστικὸ καὶ εἰσάγει δύο κανόνες γιὰ τὴν ἀντιμετώπισή του: α) Δὲν μπορεῖ νὰ συναχθεῖ λογικὰ ἔγκυρο ὀριστικὸ συμπέρασμα πού νὰ μὴ συνάγεται ἀπὸ τὰ στοιχεῖα τους πού εἶναι στὴν ὀριστικὴ καὶ μόνο, καὶ β) Κανένα προ-

1. Ἀναφέρεται στὰ λογικὰ συστήματα τῶν Frege, Russell καὶ Whitehead.

2. Πρόκειται γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ νόμου «τῆς τοῦ τρίτου ἀποκλείσεως» καὶ στὶς δύο ἐγκλίσεις (σ. 23 - 24).

3. Στὰ συμφραζόμενα αὐτὰ κάνει ὁ Hare ἐκτενὴ ἀναφορὰ στὸν Ἀριστοτέλη καὶ τὸν «πρακτικόν» του συλλογισμό, παρόλο πού ὁ Ἀριστοτέλης, ὅπως παρατηρεῖ ὁ A. Kenny, *Aristotle's Theory of the Will*, London 1979, 112 ἐπ., δὲν μεταχειρίστηκε τὸν ὅρο, ἀλλὰ μιλοῦσε γιὰ «συλλογισμοὺς τῶν πρακτῶν». Οἱ παρατηρήσεις τοῦ Hare στὴν ἀναφορὰ του αὐτὴ εἶναι πολὺ εὐστοχες (σ. 26, ὑποσ. 1) γιὰ τὸ μέτρο πού ὁ Ἀριστοτέλης προανακροεῖ τὴ θεωρία γιὰ τὸν ἐπιτακτικὸ χαρακτῆρα τῆς γλώσσας τῆς ἠθικῆς καὶ γιὰ τὴ σχέση της μὲ τὶς προσταγὲς.

στακτικό συμπέρασμα δεν μπορεί με λογική έγκυρότητα να συναχθεί από ζευγος προκειμένων που δεν περιέχουν τουλάχιστον μια προσταγή. Σημαντικός για τή λογική τών προσταγών είναι ο δεύτερος κανόνας.

Ἐφόσον σκοπός τών ήθικῶν κρίσεων είναι να ἐπιτάσσουν ἢ να «καθοδηγοῦν τις ἐπιλογές», να ἀπαντοῦν, δηλαδή, στήν ἐρώτηση «τί να κάνω;», καμιά ήθικη κρίση δεν είναι καθαρή δήλωση γεγονότος. Δέν είναι ήθικη μιὰ κρίση, ἂν, χωρίς περαιτέρω προστακτικές προκειμένες, δέν δικαιώνει μιὰ πράξη (*LM I 2, 17 - 31*).

Γενικές λογικές ἐκτιμήσεις ἐνισχύουν τὸ δεύτερο κανόνα που είναι ἀποφασιστικός για τὸν πρακτικό συλλογισμό. Καί με τὸν ἐπιτακτικό χαρακτήρα τῆς γλώσσας τῆς ήθικῆς, ὅπως ξέρουμε καί ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη¹, αὐτὸς ὁ τύπος συλλογισμοῦ ιδιαίτερα ἐνδιαφέρει τὸν Hare. Μόνο ἡ «ὑποθετική προσταγή» —που ἔχει περιγραφική δύναμη— μπορεί να συναχθεί ἀπὸ προκειμένες στήν ὀριστική, ἀλλὰ δέν είναι ὅλες οἱ προσταγές, που περιέχουν ὑποθέσεις, ὑποθετικές².

Μὲ δεδομένο ὅτι κάθε καθαρά ἀξιολογικός ήθικός συλλογισμὸς πρέπει να ἔχει ὡς τελικὸ προϊόν του μιὰ προσταγή, είναι ἀνάγκη οἱ ἀρχές του να είναι τέτοιου εἴδους, ὥστε με τή σύνδεσή τους με πραγματολογικές (factual) ἐλάσσονες προκειμένες να συνάγουν προστακτικὸ συμπέρασμα. Σκοπὸς τών γενικῶν ήθικῶν ἀρχῶν, που καμιά τους δέν είναι αὐταπόδεικτη, είναι να ρυθμίζου τή συμπεριφορά: με τὸ σύνδεσμό τους, δηλαδή, με ἐλάσσονες προτάσεις στήν ὀριστική να συνεπάγονται ἀπαντήσεις σὲ ἐρωτήσεις ὅπως «να κάνω ἢ να μὴν κάνω αὐτό;». Κανένα ήθικὸ σύστημα με ἀρχές ἐμπειρικές ἢ αὐταπόδεικτες δέν μπορεί να είναι καθοδηγητικό³. Ἀπὸ τὰ παλαιότερα ήθικά συστήματα, πιστεύει ὁ Hare, μόνον ὁ Ἀριστοτέλης, ὁ Kant καί ὁ Hume στίς βασικές θέσεις τους⁴ ἀπόφυγαν να στηριχθοῦν στὰ δυὸ αὐτὰ παραπλανητικὰ δεδομένα. Ἡ ἀπόρριψή τους ἀπογοήτευσε τοὺς φιλοσόφους που προσπαθοῦσαν να δοῦν τήν ήθικὴ ὡς λογικὴ δραστηριότητα. Ἄλλοι, που ἀμφισβήτησαν τήν ἀρχή τῆς ἐπαλήθευσης στήν ήθικὴ, ὅπως ὁ Toulmin⁵, κατέφυγαν στήν ἐλαστικὴ ἔννοια τῆς συναγωγῆς (inference) ἀντὶ τῆς συνεπαγωγῆς (entailment), μήπως κάτι μπορούσε να σωθεῖ. Ὁ Hare καί τήν ἀπελπισία τών πρώ-

1. Παρόλο που ἡ ἀριστοτελικὴ ήθικὴ είναι κατὰ βάση «φυσιοκρατική», στὰ σχετικὰ με τή φρόνηση κεφάλαια, ὅπου καί ιδιαίτερα ἐμφανίζεται ἡ ἀνάγκη τοῦ «πρακτικοῦ» συλλογισμοῦ, ἡ γλώσσα τῆς ήθικῆς του δέν ἀποκλείει κάποιον ἐπιτακτικὸ χαρακτήρα.

2. Είναι χαρακτηριστικὴ ἡ ἀναφορά του στὸν Kant στὰ συμφραζόμενα αὐτά (σ. 37).

3. Βλ. τήν κριτικὴ του τοῦ «καρτεσιανισμοῦ» καί τή θεώρηση κάποιου «καρτεσιανικοῦ» συστήματος ήθικῆς εἴτε ὡς ἀπατηλοῦ, εἴτε ὡς ἀδύνατου (σ. 38 - 44).

4. Είναι ἐνδεικτικὴ ἡ παρατήρησή του: « Ἀν διαβαστοῦν με τὸ σωστὸ τρόπο» (σ. 45).

5. Βλ. ὑποσ. 4 στή σ. 145.

των τή βρίσκει πρόωρη, αλλά και τις λύσεις τών άλλων παραπλανητικές. Δεν πιστεύει ότι οι ήθικες κρίσεις είναι «χαλαρές προτάσεις γεγονότων», γιατί δεν θα μπορούσαν να είναι κατευθυντήριες αρχές συμπεριφοράς. Τουτό το μπορεί μόνο ή προστακτική ή έπιτακτική τους δύναμη.

Μολονότι καθοδήγηση και περιγραφή μπορούν να συνδυαστούν σε μια κρίση, ή περιγραφή δεν είναι καθοδηγητική. Με καμιά μορφή συναγωγής δεν μπορούμε να έχουμε ως συμπέρασμα μιάν απάντηση στο κρίσιμο πρακτικό έρώτημα από προκείμενες που δεν περιέχουν τουλάχιστον μια προσταγή. Οι περισσότερες ήθικες θεωρίες παραμελούν τον παράγοντα «απόφαση». ‘Η συνεπαγωγή πάντως του ήθικου συλλογισμού είναι αύστηρή. Δεν χρειάζεται να διερευνηθεί ή δυνατότητα τής χαλάρωσής της, αλλά ό τρόπος με τον όποιο σχηματίζονται και τροποποιούνται οι αρχές¹, καθώς και ή σχέση τής διαδικασίας αὐτῆς και τών ἐπὶ μέρους αποφάσεων που παίρνονται κατά τήν πορεία της (*LM* I 3, 32 - 55).

«Δύο παράγοντες απαιτούνται για τή λήψη όποιασδήποτε απόφασης», λέει ό Hare. «‘Ο πρώτος μπορεί θεωρητικά να απουσιάζει, ενώ ό δεύτερος είναι πάντα ως ένα βαθμό παρών. ‘Αντιστοιχοῦν στη μείζονα και στην έλάσσονα προκείμενη του άριστοτελικού συλλογισμού². ‘Η μείζων είναι μια αρχή συμπεριφοράς. ‘Η έλάσσων μια δήλωση λίγο πολύ πλήρης του τί θα κάναμε στην πραγματικότητα, αν κάναμε τή μια ή τήν άλλη από τις εναλλακτικές πράξεις που ανοίγονται μπροστά μας. “Έτσι, αν αποφασίσω να μην πῶ κάτι, γιατί είναι ψέμα, πράττω σύμφωνα με τήν αρχή (να μην λές ποτέ (ή ποτέ κάτω από όρισμένες περιστάσεις) ό,τι είναι ψευδές). Και πρέπει να γνωρίζω ότι αυτό, για τὸ όποιο διερωτώμαι αν πρέπει να τὸ πῶ, είναι ψευδές» (σ. 56).

Λιγότερες δυσκολίες παρουσιάζει ή έλάσσων προκείμενη. Σ’ αὐτήν πρέπει να αποφεύγονται οι άξιακές λέξεις, όσο τουτό είναι δυνατόν, και να είναι όσο πιό πραγματολογικές γίνεται. Και αυτό, για να αποφευχθεί ή άθέλητη παραδοχή άμφίβολων μέσων όρων. Σχετικά με τή μείζονα προκείμενη παρατηρεί: «Για να πράττει κανείς σύμφωνα με αρχές, δεν είναι ανάγκη να έχει ήδη μια αρχή, πριν να πράξει. ‘Η απόφασή του να πράξει κατά ένα όρισμένο τρόπο. . . μπορεί να σημαίνει ότι υπογράφει μια αρχή πράξης, αν και δεν είναι απαραίτητο να υιοθετεί αὐτή τήν αρχή διαρκῶς» (σ. 59). Με μια άτομική συγκεκριμένη πράξη δεν μαθαίνει όμως κανείς τί πρέπει να πράξει. Πρέπει

1. Στο θέμα τής τροποποίησης τών αρχῶν βλέπει ό Scarrow, ό.π., 139 μια από τις βασικές αδυναμίες τής συλλογιστικής του Hare.

2. Βλ. τὰ σχόλιά του στο άρθρο του Roy Edgley, «Reason and Violence» στον τόμο του Stephan Körner (ed.), *Practical Reason*, Oxford 1974, 168: «Πιστεύουμε ότι ό λόγος μπορεί να είναι πρακτικός ή (μαζί με τον ‘Αριστοτέλη) ότι τὸ συμπέρασμα του μπορεί να είναι πράξη».

ά έχει κάποιες αρχές, ἀλλιῶς χρειάζεται νά ζυγίζει κάθε φορά τις ἐναλλακτικές περιπτώσεις. Οἱ «ἀρχικές ἀρχές» ἔχουν προσωρινὸ χαρακτήρα, ἀλλὰ σταθεροποιοῦνται μὲ τὴ χρήση, ἀκόμα καὶ μὲ τις ἐξαιρέσεις τους. Οἱ ἠθικὲς διαισθήσεις ἐξηγοῦνται ἀπὸ τὴ διδασκαλία καὶ τὴ συνήθεια, ἀλλὰ οἱ πολλὲς ἀρχές, δὲν ἀφήνουν περιθώρια προσωπικῆς ἀπόφασης. Οἱ ἀρχές ὥστόσο καὶ οἱ ἀποφάσεις δὲν ἀνήκουν σὲ διαφορετικὴ σφαίρα. Βασικὰ οἱ ἀρχές εἶναι ἀποφάσεις ἀρχῆς (decisions of principle). Γιὰ νά δικαιώσουμε κάθε ἀπόφαση πρέπει νά ἐπικαλεστοῦμε συνέπειες καὶ ἀρχές. Καὶ περιεχόμενο στις ἀρχές δίνουν τὰ ἀποτελέσματά τους. Μιὰ κρίση ἀξίας ἰσοδυναμεῖ μὲ μιὰν ἀπόφαση ἀρχῆς¹. Μολονότι ὅμως οἱ ἀρχές βασίζονται σὲ ἀποφάσεις ἀρχῆς, οἱ ἀποφάσεις δὲν διδάσκονται, ἀλλὰ μόνον οἱ ἀρχές. Ἡ σχέση ἀποφάσεων καὶ ἀρχῶν εἶναι δυναμική. Καὶ οἱ ἀρχές εἶναι ἀντικειμενικές, ἐνῶ ὑποκειμενικές εἶναι οἱ ἀποφάσεις. Οἱ ἠθικὲς λέξεις στὴ λογικὴ συμπεριφορά τους ἀντανανκλοῦν τὴ διπλὴ αὐτὴ φύση τῆς ἠθικῆς παιδείας. Οἱ φράσεις στις ὁποῖες περιέχονται ἐκφράζουν ἀποφάσεις ἀρχῆς, στις ὁποῖες λειτουργεῖ τόσο ἡ ἠθικὴ παράδοση ὅσο καὶ ὁ προσωπικὸς παράγοντας, σὲ μιὰ σχέση πού αἶρει τις κατηγορίες ἀντικειμενικῶ-ὑποκειμενικῶ. Ἡθικὰ ἐνήλικος εἶναι μόνον ὅποιος μπορεῖ νά συμφιλιῶναι αὐτὲς τις φαινομενικὰ ἀλληλοσυγκρουόμενες τάσεις, μαθαίνοντας νά παίρνει ἀποφάσεις ἀρχῆς· νά χρησιμοποιεῖ, δηλαδή, τις δεοντολογικὲς φράσεις μὲ τὴν ἐπίγνωση ὅτι μποροῦν νά ἐπαληθευτοῦν μόνο μὲ βάση κριτήρια ἢ ἀρχές πού μὲ τὴ δική του ἀπόφαση δέχτηκε καὶ ἔκανε δικές του² (LM I 4. 56 - 78).

Στὸ δεῦτερο καὶ στὸ τρίτο μέρος τοῦ βιβλίου τοῦ *The Language of Morals* ἀναλύει ὁ Hare ὑποδειγματικὰ τοὺς ἀξιολογικοὺς ὅρους «ἀγαθὸ» (good), «ὀρθὸ» (right) καὶ «πρέπει» (ought)³, ὅχι γιὰτι ἐξαντλοῦν τις λέξεις πού ἐκφράζουν ἀξία, ἀφοῦ κάθε λέξη μπορεῖ νά χρησιμοποιηθεῖ ἀξιολογικὰ γιὰ νά ἐκφράσει ἐπιδοκιμασία ἢ ἀποδοκιμασία, ἀλλὰ γιὰτι εἶναι οἱ πιὸ τυπικοί.

Συνεπῆς μὲ τὴν ἀρχὴ τοῦ ὕστερου Wittgenstein, ὅτι νόημα μιᾶς λέξης εἶναι ἡ χρήση της, παραθέτει ὡς προμετωπίδα τῆς ἀνάλυσής του τοῦ «ἀγαθοῦ» τὸ λεξικογραφικὸ ὄρισμό του: «Ἀγαθὸ εἶναι... τὸ γενικότερο ἐπίθετο πού χρησιμοποιεῖται γιὰ τὴν ἐκφραση ἐπιδοκιμασίας καὶ συνεπάγεται τὴν ὑπαρξὴ χαρακτηριστικῶν ποιότητων σὲ ὑψηλὸ ἢ ἔστω ἱκανοποιητικὸ βαθμὸ, πού εἶτε εἶναι θαυμαστὲς καθαυτὲς ἢ χρήσιμες γιὰ κάποιο σκοπὸ».

1. Εἶναι χαρακτηριστικὴ στὰ συμφραζόμενα αὐτὰ ἡ διπλὴ ἀναφορὰ του στὸν Kant καὶ στὸν Stevenson (σ. 70).

2. Βλ. Warnock, *The Object of Morality*, 128 - 130.

3. Οἱ ὅροι αὐτοὶ εἶχαν καταξιωθεῖ ὡς ἀξιολογικοὶ ἀπὸ τὸν Moore, πού θεωροῦσε πρωταρχικὸ τὸν πρῶτο, καὶ τοὺς λοιποὺς ἐνορασιοκράτες Ewing, Ross, Prichard, πού τοὺς ἱεραρχοῦσαν διαφορετικὰ.

Ἡ μέθοδός του ἔγκειται στὸ νὰ διαφωτίσει τὶς λέξεις αὐτὲς μὲ παραδείγματα ἀπὸ τὴ χρήση τους σὲ ἔξω-ἠθικὰ συμφραζόμενα, γιὰ νὰ διακριβώσει σὲ πόση ἔκταση οἱ ἰδιοτυπίες αὐτὲς συναντιοῦνται καὶ στὶς ἠθικὲς τους χρήσεις.

Τὸ λάθος τῶν φυσιοκρατικῶν θεωριῶν¹ κατὰ τὸν Hare ἔγκειται στὸ ὅτι δὲν παίρνουν ὑπόψη τους τὸ ἐπιτακτικὸ ἢ ἐπαινετικὸ (prescriptive ἢ laudatory) στοιχεῖο τῶν ἀξιολογικῶν κρίσεων μὲ τὴν ἀξίωσή τους νὰ τὶς παράγουν ἀπὸ δηλώσεις γεγονότων. Μὲ τὴν ἔμφαση στὸ στοιχεῖο αὐτὸ ἡ δική του θεωρία γιὰ τὶς ἠθικὲς κρίσεις καὶ τοὺς ἀξιολογικοὺς ὅρους εἶναι κατ'εξοχὴν ἀντιφυσιοκρατική.

Ἐνα ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τῶν λέξεων ποὺ ἐκφράζουν ἀξίες εἶναι ὅτι θεωροῦνται ὀνόματα («επέλευστικῶν» ἢ «παρεπόμενων») (supervenient ἢ consequential) ἰδιοτήτων. Ἰπάρχει, δηλαδή, κάτι, ποὺ κάνει ἕνα πράγμα νὰ εἶναι ἀγαθὸ καὶ ἕνα ἄλλο νὰ μὴν εἶναι, χωρὶς νὰ μπορούμε πάντα νὰ προσδιορίσουμε ἐπακριβῶς αὐτὸ τὸ κάτι, ποὺ ἀνάγεται σὲ κάποια διαφορὰ στὴ λογικὴ τῶν ἀξιολογικῶν λέξεων. Ὁ χαρακτηρισμὸς κάποιου πράγματος ὡς ἀγαθοῦ ἐξαρτᾶται λογικὰ ἀπὸ ὀρισμένα χαρακτηριστικά, ἀλλὰ δὲν συνάγεται ἀπὸ αὐτά. Ἀντίθετα ἀπὸ τοὺς ὁπαδοὺς τῆς φυσιοκρατίας, ποὺ ἔχουν κάνει ἀξίωμά τους ὅτι τὸ «ἀγαθὸ» δὲν εἶναι κάτι ἄλλο ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ ποὺ τὸ ὀρίζουν, ὑποστηρίζει ὁ Hare ὅτι ὅποιαδήποτε χαρακτηριστικὰ καὶ ἂν διαλέξει κανεὶς ποὺ νὰ ὀρίζουν τὸ ἀγαθὸ, δὲν μπορεῖ νὰ «συστήσει» (commend) τὸ πράγμα, γιὰτὶ ἔχει αὐτὰ τὰ χαρακτηριστικά². Οἱ λογικὲς βέβαια δυσκολίες δὲν περιορίζονται στὴ σφαίρα τῆς ἠθικῆς, ἀλλὰ στὶς ἀξιολογικὲς λέξεις γενικά. Κι ἔτσι ἡ ἀξίωση τῶν φυσιοκρατῶν ὅτι τὸ ἀγαθὸ δὲν εἶναι κάτι ἄλλο ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ ποὺ τὸ ὀρίζουν (definiens) δὲν εἶναι σωστή.

Κάθε σωστὸς ὀρισμὸς εἶναι ἀναλυτικὸς καὶ συνθετικὸς. Ἀναλυτικὸς ὅταν ἀποδίδεται σὲ κάποιο ἀντικείμενο καὶ συνθετικὸς ὅταν ἀναφέρεται σὲ μιὰ λέξη³. Ὁ ὅρος «ἀγαθὸ» εἶναι ἀμφίσημος. Ἐχει καὶ περιγραφικὸ καὶ ἀξιο-

1. Ἀναφορικὰ μὲ τὴ «φυσιοκρατικὴ πλάνη», ὅρο ποὺ καθιερώθηκε ἀπὸ τὸν Moore καὶ ἔπαιξε ρυθμιστικὸ ρόλο στὶς μετα-ἠθικὲς θεωρίες, ὁ Hare ἔχει κάποιες προσωπικὲς ἀπόψεις, ὅσο καὶ ἂν τὸν μεταχειρίζεται κάποτε συμβατικά μὲ τὴν ἔννοια τοῦ Moore. Φυσιοκρατία εἶναι γι' αὐτὸν ἡ ἄποψη ὅτι οἱ ἠθικὲς κρίσεις εἶναι κατὰ τὸ νόημα ἰσοδύναμες μὲ προτάσεις μὴ ἠθικῶν γεγονότων. Ὅπως παρατηρεῖ στὸ ἄρθρο του «Ethics», δὲν θεωρεῖ φυσιοκρατικὴ μιὰ πρόταση πρώτης τάξης (morals), γιὰτὶ τότε δὲν πρόκειται γιὰ ἄποψη γιὰ τὸ νόημα. Μόνο στὴν περιοχὴ τῆς μετα-ἠθικῆς ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ φυσιοκρατία καὶ ὄχι στὴν κανονιστικὴ ἠθικὴ. Διαφωνεῖ βασικά μὲ τὸν Moore, ποὺ θεωροῦσε φυσιοκρατικὲς τὶς κρίσεις ποὺ ὀρίζουν τοὺς ἠθικοὺς ὅρους καὶ μὲ μὴ ἐμπειρικές, μεταφυσικὲς ἰδιότητες.

2. Εἶναι φανερὴ ἡ ἀπήχηση τοῦ γνωστοῦ «ἀνοικτοῦ ἐρωτήματος» τοῦ Moore γιὰ τὸν ὁπαῖο βασικά ἦταν τὸ ἀγαθὸ, ὡς ἀπλὴ ἔννοια, ἀόριστο.

3. Γιὰ μιὰ καλὴ θεώρηση τοῦ προβλήματος τοῦ ὀρισμοῦ γενικά βλ. Feldman, *π.*, 175 - 179.

λογικό νόημα. Καί επειδή χρησιμοποιείται διαφορετικά απ' ό,τι συνάγεται από τους φυσιοκρατικούς όρισμούς του, το χρησιμοποιούμε για να «συστήσουμε» κάτι. Ἐλλά ἡ «σύσταση» δὲν ἀποτελεῖ τὸ ἴδιο εἶδος γλωσσικῆς δραστηριότητος, ὅπως ὁ ὀρισμός· καὶ ἡ ἰδιαίτερη λειτουργία τῶν ἀξιολογικῶν λέξεων εἶναι νὰ συνιστοῦν. Γιὰ τοῦτο δὲν μποροῦν νὰ ὀριστοῦν μὲ ἄλλες λέξεις πού ἀπὸ μόνες τους δὲν ἐκπληρώνουν αὐτὸ τὸ σκοπὸ. Μόνον ἡ χρῆση ἀποφασίζει ἂν δύο ἐκφράσεις ἐπιτελοῦν τὸν ἴδιο σκοπὸ. Καὶ ἡ χρῆση τοῦ ὄρου «ἀγαθὸ» ἔγκειται στὸ νὰ «συσταίνει». Κάθε αὐθαίρετος ὀρισμὸς νοθεύει αὐτὴ τὴ λειτουργικότητά του¹ (*LM* II 5, 79 - 93).

Τὸ «ἀγαθὸ» λοιπόν, ὡς λέξη πού χρησιμοποιεῖται γιὰ νὰ «συσταίνει», δὲν ἐκφράζεται μὲ χαρακτηριστικὰ πού τὰ ὀνόματά τους δὲν χρησιμοποιοῦνται ἀνάλογα. Τοῦτο δὲν σημαίνει ὅτι δὲν ὑπάρχει σχέση μεταξύ «ἀγαθοποιητικῶν» (good-making) χαρακτηριστικῶν καὶ τοῦ «ἀγαθοῦ». Σημαίνει μόνον ὅτι δὲν πρόκειται γιὰ σχέση συνεπαγωγῆς. Τὸ «ἀγαθὸ» δὲν εἶναι τὸ ὄνομα οὔτε ἀπλῆς οὔτε σύνθετης ποιότητας.

Ὁ ὄρος ἐφαρμόζεται σὲ διάφορα πράγματα καὶ χρησιμοποιεῖται γιὰ πολλὰς νέες τάξεις ἀντικειμένων, ἄσχετα ἀπὸ συγκεκριμένα κριτήρια. Ἐλλά, ἐνῶ ἡ χρῆση τοῦ «ἀγαθοῦ» γιὰ νέα πράγματα δὲν ἀπαιτεῖ ἰδιαίτερη μάθηση, τὰ κριτήρια γιὰ κάθε τάξη πραγμάτων εἶναι ἓνα καινούργιο («μάθημα») κάθε φορά. Τὸ κοινὸ ὅμως νόημα, συνακόλουθο τῆς κοινῆς χρήσης, δὲν συνεπάγεται ἀναφορὰ σὲ μιὰ κοινὴ ιδιότητα οὔτε καὶ μὲ τὴ διαίρεση τῆς χρήσης σὲ ἐγγενῆ καὶ συντελεστικὴ².

Τὸ νόημα τοῦ «ἀγαθοῦ» δὲν εἶναι διαφορετικὸ οὔτε στὶς λειτουργικὰς (functional) λέξεις, μολοντί τὰ κριτήριά τους εἶναι ἰδιότυπα. Μὲ τὸ σκοπὸ τῶν λειτουργικῶν λέξεων συνδέεται ἡ ἔννοια τῆς «ἐκλογῆς», πού ὑπόκειται στὴ γνώση καὶ στὴ δύναμή μας. Γνώση τῆς ἐκλογῆς μας σημαίνει ἐπίγνωση τοῦ σκοποῦ γιὰ τὸν ὁποῖο γίνεται κάτι.

Ἐλλά, ἐνῶ «ἡ διαδικασία τοῦ τί κάνει κάθε μέλος μιᾶς τάξης ἓνα καλὸ μέλος της εἶναι γιὰ κάθε τάξη ἀντικειμένων ἓνα καινούργιο μάθημα, ἡ λέξη «ἀγαθὸ» ἔχει ἓνα σταθερὸ (constant) νόημα, πού μιὰ καὶ τὸ ἔμαθε κανεὶς μπορεῖ νὰ τὸ ἐννοήσει, ὅποιαδήποτε τάξη ἀντικειμένων κι ἂν συζητεῖται. Πρέπει νὰ κάνουμε διάκριση... μεταξύ τοῦ νοήματος τῆς λέξης «ἀγαθὸ» καὶ τῶν κριτηρίων ἐφαρμογῆς της. Ἐκόμα καὶ στὴν περίπτωση τῶν συντελεστικῶν ἀγαθῶν δὲν ὑπάρχει κοινὸ κριτήριον γιὰ ὅλες τὶς τάξεις τῶν ἀντικειμένων. Πρέπει νὰ διδάσκουμε τὸν ἀκροατὴ μας κάτι νέο κάθε φορά» (σ. 102). Ἐν

1. Βλ. ἰδίως σ. 92 γιὰ τὸ κριτήριον ἐλέγχου τῶν φυσιοκρατικῶν ὀρισμῶν.

2. Πρόκειται γιὰ τὰ λεγόμενα «ἀγαθὰ ὡς μέσα γιὰ τὴν ἐκπλήρωση ἑνὸς σκοποῦ» πού τὴ διάκρισή τους ἀπὸ τὰ ἐγγενῆ βασικά ἀρνοῦνται οἱ πραγματιστικὲς θεωρίες.

καὶ ἡ ἔννοια τῆς ἐκλογῆς ὑπονοεῖται σὲ κάθε ἐξήγηση τοῦ νόηματος, δὲν ὑπάρχει κοινὴ ιδιότητα ἀναγνωρίσιμη σὲ ὅλες τὶς περιπτώσεις ὅπου τὸ μέλος μιᾶς τάξης θεωρεῖται συντελεστικὸ ἀγαθό. Μόνο τὰ κριτήρια ἐφαρμογῆς τῆς λέξης σὲ μιὰ συγκεκριμένη τάξη εἶναι ἐνιαῖα καὶ αὐτὰ μόνο διδάσκονται· ὄχι τὸ νόημα τῆς λέξης.

Μπορεῖ βέβαια κανεὶς νὰ ξεχωρίσει («ἀγαθὰ») ἀπὸ («κακὰ») ἀντικείμενα ἐκλέγοντας κατὰ τὴν προτίμησή του, χωρὶς νὰ γνωρίζει τὸ νόημά τους. Δὲν μπορεῖ ὅμως κανεὶς νὰ ὀδηγηθεῖ στὴν ἐξήγηση τοῦ ὅρου («ἀγαθὸ») ἀπὸ τὴ γνώση τοῦ νόηματος τοῦ «ἐκλέγειν». Γιατὶ ἡ ἐξήγηση τοῦ νόηματος τοῦ «ἀγαθοῦ» εἶναι ἐντελῶς διαφορετικὴ καὶ ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὰ κριτήρια ἐφαρμογῆς του: Νόημα καὶ κριτήρια καὶ ὅταν ἀκόμα κάποτε φαίνονται νὰ συμπίπτουν—ὅπως στὴν περίπτωσιν νὰ ἀνάγονται τὰ κριτήρια σὲ μιὰ σκόπιμη ἢ προτιμησιακὴ ἐμπειρία— εἶναι κάτι τὸ διαφορετικὸ (*LM* II 6, 94 - 110).

Δύο πράγματα μποροῦμε νὰ ποῦμε γιὰ κάτι: νὰ τὸ περιγράψουμε καὶ νὰ τὸ ἀξιολογήσουμε. Ἡ περιγραφή πολλὰς φορὲς ἐξηγεῖ καὶ αἰτιολογεῖ τὴν ἀξιολόγησιν, ἀλλὰ δὲν τὴ συνεπάγεται, παρὰ τὴ μεταξὺ τους λογικὴ σχέση. Γιατὶ πέρα ἀπὸ τὶς περιγράψιμες ιδιότητες χρειάζεται κάτι ἄλλο: κριτήρια, ἀγαθοποιητικὰ χαρακτηριστικὰ καὶ ὁ κανόνας τοῦ νὰ εἶναι κάτι ἀγαθόν¹.

Οἱ περιγραφές καὶ οἱ ἀξιολογήσεις μοιάζουν ἀκόμα γιὰτὶ εἶναι ὡς ἕνα βαθμὸ πληροφοριακὸς καὶ ποικίλλουν ἀνάλογα μὲ τὴν ἀκρίβεια ἢ τὴν ἀοριστία τῶν πληροφοριῶν τους. Ἡ ἀκρίβεια ὅμως καὶ ἡ χαλαρότητα τῶν κριτηρίων—ποὺ καθορίζονται ἀπὸ τὴ συνήθεια καὶ τὶς συνθῆκες— δὲν διαχωρίζουν τὶς περιγραφές ἀπὸ τὶς ἀξιολογήσεις. Οἱ τελευταῖες δὲν εἶναι λόγῳ τῶν κριτηρίων τους ἀπαραίτητα ἀσαφεῖς. Οἱ πληροφοριακὲς-περιγραφικὲς λειτουργίες τοῦ ἀγαθοῦ—ὅταν ἰσοδυναμεῖ μὲ τὰ κριτήρια τῆς ἐφαρμογῆς του— θὰ ἐπιτελοῦνταν καὶ ἂν ἀκόμα δὲν εἶχε «συστατικὸ νόημα».

Τὸ «περιγραφικόν» (descriptive) πάντως νόημα τοῦ ἀγαθοῦ εἶναι δευτερεῦον σὲ σύγκρισιν μὲ τὸ «ἀξιολογικόν» (evaluative), ποὺ εἶναι σταθερὸ γιὰ κάθε τάξιν ἀντικειμένων γιὰ τὴν ὁποία χρησιμοποιεῖται ἡ λέξις. Χαρακτηρίζοντας κάτι ὡς ἀγαθὸ τὸ συσταίνουμε, ἀλλὰ γιὰ διαφορετικούς λόγους κάθε φορά, ἐπειδὴ τὸ περιγραφικὸ τοῦ νόημα εἶναι διαφορετικὸ στὶς διάφορες περιστάσεις. Ἔχουμε γνώσιν τοῦ ἀξιολογικοῦ νόηματος τοῦ ἀγαθοῦ ἀπὸ τὰ πρῶτα χρόνια μας. Μαθαίνουμε ὅμως συνεχῶς νὰ τὸ χρησιμοποιοῦμε μὲ νέο περιγραφικὸ νόημα, καθὼς οἱ τάξεις τῶν πραγμάτων ποὺ διακρίνουμε τὶς ἀρετές τους γίνονται ὀλοένα καὶ περισσότερες.

Καὶ εἶναι τὸ ἀξιολογικὸ νόημα πρωταρχικόν, γιὰτὶ μὲ βᾶσιν αὐτὸ μποροῦμε νὰ ἀλλάξουμε τὸ περιγραφικὸ νόημα νέων τάξεων πραγμάτων μεταβάλλ-

1. Βλ. Taylor, *ὅ.π.*, 359 - 361.

λοντας τους έπαρκείς και αναγκαίους όρους του, ξαναορίζοντάς το, όπως κάνουν και οι ήθικοί και κοινωνικοί αναμορφωτές. Με την αλλαγή της γλώσσας, αλλάζουν και οι κανόνες (standards) της «άγαθότητας» —γιατί υπάρχει στενή σχέση μεταξύ γλώσσας και αξιών— ενώ σταθερό παραμένει το αξιολογικό νόημα.

Σε άλλες όμως αξιολογικές λέξεις¹ είναι πρωταρχικό το περιγραφικό νόημα και δευτερεύον το αξιολογικό· όποτε συμβαίνει να άδειάζουν οι λέξεις αξιολογικά και να χρησιμοποιούνται συμβατικά χωρίς να επαινούν ή να καταδικάζουν. Άλλά, και όταν το αξιολογικό νόημα είναι πρωταρχικό, το περιγραφικό δεν άπουσιάζει. Η ύπεροχή του ενός ή του άλλου ποικίλλει ανάλογα με την τάξη έφαρμογής τους. Υπάρχουν ακόμα περιπτώσεις όπου από το «άγαθό» —που φυσιολογικά έχει και τα δύο είδη νόηματος— να άπουσιάζει το αξιολογικό νόημα, όπως λ.χ. όταν είναι σε εισαγωγικά, όποτε δεν αξιολογούμε έμείς αλλά κάνουμε ύπαινιγμό στην κρίση άλλων, και στην καθαρά συμβατική χρήση του, όταν δεν τίθεται θέμα δικής μας έπιλογής. Άλλά αυτές είναι μερικές σπάνιες χρήσεις (LM II 7, 111 - 126).

Ο λόγος για τον όποιο έχει το «άγαθό» αυτά τα χαρακτηριστικά έξηγεϊται από το σκοπό (purpose) για τον όποιο χρησιμοποιεϊται, δηλαδή, για να «συσταίνει» (commend)· κι έτσι, έστω και έμμεσα, να καθοδηγεϊ τις έπιλογές. Όλες οι καίριες κρίσεις αξίας σχετίζονται έσχατα με έπιλογές ή τουλάχιστον με δυνατότητες έπιλογής. Ταυτό ισχύει και για έκλογές που άνάγονται στο παρελθόν, γιατί όλες οι αξιολογικές κρίσεις είναι συγκεκαλυμμένα καθολικές κατά το χαρακτήρα τους. Έκφράζουν δηλαδή άποδοχή κανόνων που ισχύουν σε όλες τις παρόμοιες περιπτώσεις². Όταν συσταίνουμε κάτι, δεν άναφερόμαστε στο συγκεκριμένο αντικείμενο, αλλά σε όλα τα όμοιά του και τα επαινούμε για να κατευθύνουμε σ' αυτά τις έκλογές μας. Και γλωσσικό όργανο για τις έπιλογές είναι ή ένικη προσταγή.

Όταν βέβαια συσταίνουμε κάποιο πράγμα, έχουμε κάτι στο νοΰ μας για αυτό, που άποτελεϊ και το λόγο της ένέργειάς μας. Γιατί, έφόσον το «άγαθό» είναι ένα έπίθετο «έπελευστικό» ή «παρεπόμενο», πρέπει να προσδιοριστεϊ που έγκκειται ή «άγαθότητά» του. Η σχετική διαδικασία «μοιάζει με τη διαδικασία του όρισμού (γνωστοποίηση του νόηματος ή της έφαρμογής) μιās περιγραφικής λέξης» και άπαιτεϊ παρόμοια συνέπεια στη χρήση των «κανόνων» για την κατεύθυνση μελλοντικών έπιλογών. Η πρώτη έρώτηση σχετικά με το «άγαθό» άφορᾷ την τάξη της σύγκρισής του και ή δεύτερη τα «άγα-

1. Ένδεικτικά άναφέρει τα έπίθετα «τακτικός» και «φιλόπονος».

2. Πρόκειται για μιᾷ ύποτύπωση της άρχής της καθολικευσιμότητας, που συζητεϊται έκτενῶς στο δεύτερο βιβλίο.

θοποιητικά του χαρακτηριστικά». Καὶ ἐφόσον ὁ σκοπὸς τῶν ἀξιολογικῶν ὄρων εἶναι νὰ χρησιμοποιοῦνται μὲ διδακτικὰ κριτήρια (teaching standards), ἡ λογικὴ τους εἶναι σύμφωνη μ' αὐτόν: Νὰ διδάσκει μὲ τὴ σύσταση κριτήρια πὺ νὰ ἰσχύουν σὲ ὅλες τὶς ὅμοιες περιπτώσεις. Ἀνάλογα συμβαίνει καὶ μὲ τὶς ἀρχές (principles): Ἡ διδασχὴ τῶν «κανόνων» ἀποσκοπεῖ στὸ νὰ κάνουμε κάποιον νὰ ἀποφασίζει σύμφωνα μὲ ἀρχές ἐκλογῆς μεταξὺ ἀντικειμένων μιᾶς ὀρισμένης τάξης καὶ νὰ χαρακτηρίζει κάτι «ἀγαθὸ» ἢ «κακὸ». «Λόγω τῆς ὁμοιότητος τοῦ σκοποῦ ἀξιολογικῶν κρίσεων καὶ ἀρχῶν ἐκλογῆς εἶναι ἐνδιαφέρον νὰ σημειώσῃ κανεὶς ὅτι τὰ χαρακτηριστικὰ τῶν ἀξιολογικῶν κρίσεων... συμπίπτουν μὲ τὰ χαρακτηριστικὰ τῶν καθολικῶν προσταγῶν» (σ. 134). Ἡ σχέση ἔτσι ἀξιολογικῶν κρίσεων καὶ ἀρχῶν φωτίζει τὶς «ἀποφάσεις ἀρχῶν» καὶ τὴ δυνατότητα ἐκλογῆς.

Μιὰ ἀξιολογικὴ κρίση, λόγω τοῦ ἀξιολογικοῦ τῆς νοήματος βρίσκεται σὲ ποικίλη καὶ πολύπλοκη σχέση μὲ τὸν «κανόνα» στὸν ὁποῖο ἀναφέρεται. Μὲ τὸ περιγραφικὸ τῆς νόημα πληροφορεῖ ὅτι τὸ συγκεκριμένο ἀντικείμενο συμμορφώνεται μὲ τὸν κανόνα. Ὅταν ὅμως ἀποδεχόμεστε, υἱοθετοῦμε ἢ δημιουργοῦμε ἓνα νέο κριτήριο, τότε δὲν πληροφοροῦμε, ἀλλὰ ἐπιτάσσουμε. Ἡ ἀξιολογικὴ γλώσσα εἶναι θαυμαστὰ κατάλληλη γιὰ νὰ ἐκφράσῃ ὅ,τι θέλομε νὰ ποῦμε ὅταν ἀποφασίζουμε, διδάσκουμε ἢ τροποποιοῦμε ἀρχές. Ὅ,τι ἰσχύει γιὰ τὶς καθολικὲς προστακτικὲς ἀρχές, ἰσχύει καὶ γιὰ τὶς ἀξιολογικὲς κρίσεις. Καὶ ἔτσι μὲ τὴ λογικὴ τῶν καθολικῶν προσταγῶν διαφωτίζεται ἡ ἀξιολογικὴ γλώσσα (*LM* II 8, 127 - 136).

Καὶ οἱ ἐξω-ἠθικὲς χρήσεις τοῦ ὄρου «ἀγαθὸς» διαφωτίζουν τὴ χρῆση του σὲ ἠθικὰ συμφραζόμενα, χωρὶς ὅμως αὐτὸ νὰ σημαίνει ὅτι τὸ «ἀγαθὸ» συμπεριφέρεται καὶ στὶς δυὸ περιπτώσεις κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο. Σχετικὴ μὲ τὸ πρόβλημα αὐτὸ εἶναι ἡ διάκριση σὲ «ἐγγενή» (intrinsic) καὶ «συντελεστικὴ» (instrumental) χρῆση τοῦ ὄρου¹. Ἡ διάκριση τῆς χρήσης ἐπεκτείνεται καὶ στὴ διάκριση τῶν ἀρετῶν καὶ στοὺς διαφορετικοὺς λόγους τῆς σύστασῆς τους. Τὰ λογικὰ ὅμως ἐργαλεῖα καὶ γιὰ τὶς ἀρετὲς καὶ γιὰ τὰ κριτήρια καλύπτουν καὶ τὴν ἐγγενὴ καὶ τὴ συντελεστικὴ ἀγαθότητα, καὶ συνεπῶς καὶ τὴν ἠθικὴ. Αὐτὸ πὺ διαφέρει στὶς ἐξω-ἠθικὲς καὶ στὶς ἠθικὲς χρήσεις τοῦ ὄρου «ἀγαθὸ» εἶναι τὸ περιγραφικὸ νόημα, ἐνῶ τὸ ἀξιολογικὸ εἶναι καὶ στὶς δυὸ περιπτώσεις τὸ ἴδιο, γιὰτὶ καὶ στὶς δυὸ περιπτώσεις κάτι συσταίνουμε. Μολονότι οἱ ἠθικὲς χρήσεις εἶναι σημαντικότερες, ἐπηρεάζουν τὴ συμπεριφορὰ μας καὶ τοὺς συνανθρώπους μας —γιὰ τοῦτο καὶ πολλοὶ ἀπαιτοῦν μιὰν ἄλλη

1. Σχετικὰ μὲ τὰ συντελεστικὰ ἀγαθὰ αὐτὸ πὺ πρόχει εἶναι ἡ ἐπιτελεστικὴ λειτουργικότητά τους καὶ ὄχι τὰ ἀντικείμενα καθαυτά. Ὁ κατάλογος ὅμως τῶν «ἀρετῶν» τους δὲν διαφέρει λογικὰ ἀπὸ τὰ μὴ λειτουργικὰ ἀγαθὰ (σ. 138).

λογική για τις ήθικες κρίσεις, λόγω του ιδιαίτερου καθεστώτος τους— δὲν χρειάζεται κατὰ τὸν Hare μιὰ ἄλλη λογική για νὰ τις στηρίξει.

Στὴν ήθική βέβαια ἄμεσα ἢ ἔμμεσα ἐπαινοῦμε ἀνθρώπους καί, ὅταν ἀναφερόμαστε σὲ πράξεις, ἀξιολογοῦμε τὸ χαρακτήρα τους. Σὲ τοῦτο ἔγκειται καί ἡ διαφορά τοῦ «ἀγαθοῦ» ἀπὸ τὸ «ὀρθό»: γιατί κέντρο ἀναφορᾶς στὴν ήθική εἶναι ὁ «καλὸς ἄνθρωπος». Καί δὲν μποροῦμε νὰ μὴ χαρακτηρίσουμε κάποιον ἀγαθὸ ὅταν ἔχει τὰ ἴδια χαρακτηριστικά μὲ αὐτὸν ποὺ χαρακτηρίζουμε ἔτσι. Ὑπάρχει κάποια σχέση μεταξύ τῆς «ἐπελευστικῆς» (supervenient) ιδιότητος καί τῶν «ἀγαθοποιητικῶν» (good-making) χαρακτηριστικῶν, χωρὶς νὰ εἶναι σχέση συνεπαγωγῆς (entailment) ἢ ταυτότητας νοήματος· γιατί τότε δὲν θὰ μπορούσαμε νὰ «συστήσουμε» (commend) κάτι, ἀλλὰ νὰ ποῦμε ἀπλῶς ὅτι ἔχει αὐτὰ τὰ χαρακτηριστικά. Στὴν κατανόηση τῆς σχέσης αὐτῆς βοηθᾷ ἡ ἔξω-ήθική χρήση τοῦ ὄρου «ἀγαθό». Λέει ὁ Hare: «Μιὰ δήλωση τῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ (συγκεκριμένου) ἀνθρώπου (ἢ ἐλάσσων ἢ πραγματολογική προκείμενη) μαζί μὲ τὸν καθορισμὸ ἐνὸς κανόνα για τὴν κρίση τῶν ἀνθρώπων ἀπὸ ήθική ἄποψη (ἢ μείζων προκείμενη) συνεπάγεται μιὰ ήθική κρίση γι' αὐτόν. "Ἐνας ήθικός κανόνας ἔχει πολλὰ ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικά ποὺ βρίσκουμε στοὺς ἄλλους ἀξιολογικούς κανόνες. Καί τὸ «ἀγαθό», ὅπως χρησιμοποιεῖται στὴν ήθική, ἔχει ἓνα περιγραφικὸ καί ἓνα ἀξιολογικὸ νόημα. Πρωταρχικὸ εἶναι τὸ τελευταῖο» (σ. 146). Ἐνῶ, δηλαδή, τὸ περιγραφικὸ ἀνάγεται στοὺς κανόνες τῆς κρίσης, ἡ «σύσταση» εἶναι πρωταρχική. Ἡ σταθερότητα βέβαια τοῦ ἀξιολογικοῦ νοήματος διατηρεῖται ὅταν παραμένει τοῦτο ὀδηγητικὸ τῆς συμπεριφορᾶς, ὅχι ὅταν γίνεται συμβατικὸ ἢ ἀτονεῖ. Γιατί εἶναι ὁ «συστατικὸς» χαρακτήρας τοῦ ἀξιολογικοῦ νοήματος ποὺ κάνει τὸ περιγραφικὸ δευτερεῖον.

Ἡ ἐναλλαγή τῆς ἱεράρχησης τῶν δύο νοημάτων γίνεται φανερὴ ἀπὸ τὰ ἀκόλουθα: «Οἱ ήθικὲς ἀρχὲς καί οἱ κανόνες καθιερώνονται. Στὴ συνέχεια γίνονται ὅμως πολὺ ἀκαμπτες καί οἱ λέξεις ποὺ χρησιμοποιοῦνται σχετικὰ ὑπερβολικὰ περιγραφικές. Ἡ ἀξιολογική τους δύναμη πρέπει μὲ πολὺ κόπο νὰ ἀναβιώνει, πρὶν οἱ κανόνες βρεθοῦν σὲ κίνδυνο. Κατὰ τὴ διαδικασία τῆς ἀναβίωσης προσαρμόζονται οἱ κανόνες στὶς μεταβαλλόμενες περιστάσεις. Καί ἐπισυμβαίνει ἡ ήθική μεταρρύθμιση, ποὺ ἔχει ὡς ὄργανο τὴν ἀξιολογική χρήση τῆς γλώσσας τῶν ἀξιών. Τὸ «γιατρικὸ» πράγματι για τὴν ήθική ἀποτελεμάτωση εἶναι νὰ μάθει κανεὶς νὰ χρησιμοποιεῖ τὴν ἀξιολογική μας γλώσσα για τὸ σκοπὸ για τὸν ὁποῖο σχεδιάστηκε. Καί τοῦτο συνεπάγεται ὅχι μόνο ἓνα μάθημα σχετικὰ μὲ τὸ τί λέμε, ἀλλὰ ἓνα μάθημα πῶς νὰ πράξουμε αὐτὸ ποὺ συσταίνουμε. Γιατί, ἂν δὲν εἴμαστε προετοιμασμένοι γι' αὐτό, δὲν κάνουμε τίποτ' ἄλλο ἀπὸ τὸ νὰ τηροῦμε ὑποκριτικὰ ἓνα συμβατικὸ κανόνα» (σ. 150: *LM* II 9, 137 - 150).

Στο τρίτο και τελευταίο μέρος του βιβλίου αναλύει ο Hare τις χρήσεις των αξιολογικών όρων «πρέπει» (ought) και «ὀρθό» (right). Παρά τη διαφοροποίησή τους από τον όρο «ἀγαθό» —που πιστεύει ώστόσο πως έχει υπερτονιστεί— επισημαίνει τη λογική σχέση μεταξύ των τριών όρων, που γίνεται ιδιαίτερα σαφής με τον παραλληλισμό των έξω-ἠθικῶν και των ἠθικῶν τους χρήσεων, παρά τις διαφορές στη γραμματική συμπεριφορά τους¹. Κάποτε όμως και οι τρεις χρησιμοποιούνται ἀδιάκριτα και ὀρισμένες επιτακτικές χρήσεις του «ἀγαθοῦ» μπορούν νά εφαρμοστούν στο «ὀρθό»² και στο «πρέπει», γιατί ἔχουν τὸν ἴδιο «ἐπελευστικὸ» χαρακτήρα, πράγμα που ἀποκαλύπτει και τὴ συγκεκαλυμμένη τους καθολικευσιμότητα: Χρησιμοποιούνται για νά συμβουλευθούν, νά διδάξουν και νά καθοδηγήσουν τις ἐπιλογές, ιδιαίτερα οι κρίσεις που περιέχουν τὸ «πρέπει» και προϋποθέτουν «δεοντολογικὲς ἀρχές» (ought-principles) για τὴν ἐπιτακτικὴ τους λειτουργικότητα. Ὅπως ὁ ρόλος τῆς «ἐπελευστικῆς» ιδιότητας τοῦ «ἀγαθοῦ» εἶναι νά διδάξει ἕνα κριτήριο ἐκλογῆς μεταξύ ἀντικειμένων μιᾶς ὀρισμένης τάξης, ἔτσι και τὸ «πρέπει» δὲν χρησιμοποιεῖται για νά πληροφορεῖ, ἀλλὰ κυρίως για νά ἐπιτάσσει, χωρίς οὔτε σ' αὐτὸ νά λείπει κάποιον περιγραφικὸ νόημα παράλληλα με τὸ πρωταρχικὸ ἀξιολογικὸ.

Σχετικὰ με τις ὑποθετικὲς και κατηγορικὲς χρήσεις τοῦ «πρέπει» ἰσχύει ὅ,τι και για τὸ «ἀγαθό». Και δὲν ὑπάρχει διαφορὰ νόηματος μεταξύ των ἠθικῶν και έξω-ἠθικῶν του χρήσεων. Οι ἠθικὲς χρήσεις ἔχουν ἀπλῶς μεγαλύτερη βαρύτητα, γιατί ἀφοροῦν τὴ συμπεριφορὰ των ἀνθρώπων και συνδέονται με τὰ διάφορα καθήκοντα, ὅχι ὅμως και διαφορετικὴ λογικὴ (LM III 10,151 - 162).

Οἱ «δεοντολογικὲς» κρίσεις ὡς ἀξιολογήσεις ὀδηγητικὲς τῆς πράξης, σὲ μερικὲς τουλάχιστον χρήσεις τους (ὅταν δὲν χρησιμοποιοῦνται συμβατικά) συνεπάγονται προσταγές. Οἱ πρακτικὲς ἀρχές γενικά, ὅταν γίνονται ἀδιαμφισβήτητα δεκτὲς για πολὺ, ἀποκτοῦν τὴ δύναμη των ἐνοράσεων. Ἔτσι εἶναι τόσο καθολικὰ ἀποδεκτὲς οἱ ἔσχατες ἀρχές, που τις χρησιμοποιοῦμε ὅχι ὡς καθολικὲς προσταγές, ἀλλὰ ὡς θετικὲς πραγματικότητες (matters of fact). Ἔχουν τόσο πειστικὴ βεβαιότητα, που καταλήγουν σὲ μιὰν αἴσθηση ὑποχρέωσης, χωρίς ἢ ψυχολογικὴ βεβαιότητα νά ἰσοδυναμεῖ με ἀξιολογικὴ κρίση, ὅπως φαίνεται στις κρίσιμες ἀποφάσεις. Οἱ ἀξιολογικὲς κρίσεις, που δὲν συνεπάγονται προσταγές, δὲν εἶναι παρά κοινωνιολογικὰ ἢ ψυχολογικὰ δεδομένα. Ἡ πρωταρχικὴ ἔννοια τοῦ «πρέπει» εἶναι ἀξιολογικὴ και δὲν εἶναι δυνατὴ ἢ φυσιοκρατικὴ ἀνάλυσή του, ἢ παραγωγὴ του, δηλαδή, ἀπὸ προτάσεις στὴν

1. Μιλᾶμε δηλ. για ἕνα «καλὸ πράγμα», ἀλλὰ για τὸ «ὀρθό», και τὸ δεύτερο δὲν ἔχει συγκριτικὸ και ὑπερθετικὸ οὔτε μπορεῖ νά προσδιορίσει πολλὰ πράγματα (σ. 151).

2. Με τὸ «ὀρθό» ὡστόσο ὁ κίνδυνος τῆς φυσιοκρατίας εἶναι μεγαλύτερος (σ. 154).

όριστική. Έξ όρισμοῦ ἢ φράση «πρέπει νά κάνω αὐτό» συνεπάγεται προσταγή. Ἄν κάποιος δίνει τή συγκατάθεσή του στή («σύσταση») μιᾶς ἀξιολογικῆς κρίσης, συγκατατίθεται βασικά στήν προστακτική φράση πού προέρχεται ἀπό αὐτή. Ἄν δέν τὸ κάνει, σημαίνει ὅτι ἔχει παρανοήσει τήν ἠθική κρίση, παραγνωρίζοντας τὸν ἀξιολογικό χαρακτήρα της καί τή λειτουργικότητά της νά εἶναι ὀδηγητική τῶν πράξεων καί ἄρα νά συνεπάγεται προσταγή.

Εἶναι βέβαια δυνατό οἱ ἠθικές κρίσεις νά μὴ χρησιμοποιοῦνται πάντοτε ἀξιολογικά, ἀλλὰ εἶναι ἡ ἀξιολογική τους χρήση πού τοὺς δίνει τὰ ιδιαίτερά τους χαρακτηριστικά, καθορίζει τὸ νόημα τῶν λοιπῶν τους χρήσεων καί λογικά ἀποκλείει τή φυσιοκρατική τους ἀνάλυση. Λέει ὁ Hare: «Ἡ ἠθική ὡς ιδιαίτερος κλάδος τῆς λογικῆς ὀφείλει τήν ὑπαρξή της στή λειτουργία τῶν ἠθικῶν κρίσεων νά καθοδηγοῦν τήν ἀπάντηση σέ ἐρωτήσεις τῆς μορφῆς «τί θά κάνω;» (σ. 172)¹.

Σὲ καμιά περίπτωση ἡ θεωρία τοῦ Hare δέν εἶναι φυσιοκρατική, γιατί δέν ἰσχυρίζεται ὅτι οἱ ἠθικές κρίσεις μποροῦν νά παραχθοῦν ἀπὸ πραγματολογικές ἀποφάνσεις, οὔτε εἰσηγεῖται ὀρισμούς ἠθικῶν ὅρων πού μποροῦν νά θεωρηθοῦν φυσιοκρατικοί. Ἀπλῶς κατὰ τήν πραγμάτευσή τους γίνονται ἀναλυτικές μερικές φράσεις πού δέν εἶναι ἀναλυτικές στή συνηθισμένη χρήση τους. Τὸ περιγραφικό νόημα ἐξ ἄλλου τῆς ἐλάσσονος προκειμένης ἐμποδίζει τὴ μείζονα νά εἶναι ἀναλυτική. Τονίζοντας ἐξ ἄλλου καί τὸ περιγραφικό καί τὸ ἀξιολογικό τους νόημα ἐξηγεῖ τὸ ρόλο πού παίζουν οἱ ἀξιολογικές λέξεις στήν κοινὴ χρήση τους.

Ἀντιμετωπίζοντας τήν ἀντίρρηση ὅτι ἔτσι ἀφομοιώνονται οἱ ἠθικές κρίσεις μὲ τίς συνηθισμένες καθολικές προσταγές, λ.χ. τίς κοινές ἀπαγορεύσεις, ὁ Hare παρατηρεῖ ὅτι οἱ κοινές ἀπαγορεύσεις δέν εἶναι ἰσοδύναμες μὲ τίς ἠθικές κρίσεις ἀλλὰ διαφέρουν στὸ βαθμὸ τῆς καθολικευσιμότητάς τους². Ἡ τέλεια καθολικευσιμότητα τῶν ἠθικῶν κρίσεων ἀποκλείει τίς παρεκκλίσεις, πράγμα πού κάνει τίς ἠθικές κρίσεις τόσο σταθερὰ ἀποδεκτές, ὥστε νά παίρνουν κάποιο πραγματικὸ χαρακτήρα καί κάποτε νά μὴ χρησιμοποιοῦνται ἀξιολογικά. Καί οἱ δεοντολογικές προτάσεις ὅμως καί οἱ ἀπαγορεύσεις, παρότι διαφέρουν στὸ κοινὸ μας αἶσθημα, συνεπάγονται ἐνικές προσταγές (*LM* III 11, 163 - 179).

Καί κλείνει ὁ Hare τὸ πρῶτο βιβλίο του μὲ ἓνα «ἀναλυτικὸ μοντέλο», ὅπου, ὅπως ὁ ἴδιος παραδέχεται κατὰ ἓνα ἀρκετὰ δυσνόητο τρόπο, ἐξετάζει πειραματικά τὸ ἐνδεχόμενο, ἂν ἡ γλώσσα δέν περιεῖχε ἀξιολογικές λέξεις,

1. Βλ. τὰ σχόλιά του στή σ. 173 γιὰ τήν κριτικὴ τοῦ Kant ἀπὸ τὸν Moore.

2. Στήν πραγματικότητα βέβαια εἶναι ἀδύνατο νά σχηματίσει κανεὶς μιὰ γνήσια καθολικὴ πρόταση στήν προστακτική, γιατί οἱ προσταγές εἶναι γενικά ἐνικές (σ. 177).

νά μπορούσε νά καλυφθεῖ τὸ κενὸ μὲ μιὰ τεχνητὴ ὁρολογία μὲ βάση τὴν προστακτικὴ καὶ τὶς συνθισμένες λογικὲς λέξεις. Βασικὰ ἐντοπίζει τὸ πείραμά του στὸν ὄρο «πρέπει», γιατί ὅ,τι ἰσχύει γι' αὐτόν, ἰσχύει καὶ γιὰ τοὺς ὄρους «ἀγαθὸ» καὶ «ὀρθό». Τὸν ἀπασχολεῖ, δηλαδή, —παρὰ τὴν ἐπίγνωση ὅτι ἡ κοινὴ γλῶσσα εἶναι πολὺ πῶς περίπλοκη καὶ εὐκαμπτη— πῶς μπορεῖ νά τροποποιηθεῖ ἡ προστακτικὴ, ὥστε νά ἐπιτρέψει τὸ σχηματισμὸ γνήσια καθολικῶν φράσεων καὶ ἀκόμα, πῶς, μὲ βάση τὴν τροποποιημένη αὐτὴ προστακτικὴ θὰ μπορούσε νά ὀριστεῖ μιὰ ἔννοια τοῦ «πρέπει», ποὺ θὰ χρησίμευε ὡς ἡ ἀπλοῦστατη καὶ βασικότερη ἀπὸ τὶς τεχνητὲς ἀξιολογικὲς λέξεις καὶ ὡς ἀφετηρία γιὰ τὴν τεχνητὴ ἔννοια τοῦ «ὀρθοῦ». Παραδέχεται ὅτι ἡ διαδικασία αὐτὴ σχετικὰ μὲ τὸ «ἀγαθὸ» εἶναι πῶς περίπλοκη, γιατί ὁ ὄρος εἶναι πῶς χαλαρὸς καὶ πολὺ πῶς βασικὴ ἡ ἔννοια τῶν κινήτρων, ἀλλὰ πιστεύει ὅτι, παρὰ τὴν κάποια τους ἀδεξιότητα, τεχνητοὶ ὄροι μὲ βάση τὸ «πρέπει» θὰ μπορούσαν νά ὑποκαταστήσουν τοὺς συνθισμένους ὄρους «ἀγαθὸ» καὶ «ὀρθό». Βασικὴ προϋπόθεση βέβαια τῆς διερεύνησής του εἶναι ἂν εἶναι δυνατὸ νά ὀριστεῖ μιὰ τεχνητὴ ἔννοια τοῦ «πρέπει» μὲ βάση μιὰ ἐμπλουτισμένη προστακτικὴ ποὺ νά ἐκφράζει γνήσια καθολικὲς προσταγές, ὥστε τὸ τεχνητὸ «πρέπει» νά λειτουργεῖ ὅπως καὶ τὸ κοινό. Οἱ δυσκολίες γιὰ τὸ ρόλο αὐτὸ τῆς προστακτικῆς ἐντοπίζονται κυρίως στὸ χρονικὸ τῆς προσδιορισμὸ στὸ μέλλον καὶ τὴ χρήση τῆς στὸ β' πρόσωπο. Γιὰ τοῦτο πρέπει νά διευρυνθεῖ. Καθοριστικὸ τῆς ἔγκλισης εἶναι βέβαια τὸ «νευστικὸ» μέρος, ἐνῶ τὸ χρόνον τὸν προσδιορίζει τὸ «φραστικὸ», ποὺ ὅμως δὲν ἐπιδέχεται περιορισμούς, ἔτσι ὥστε νά μὴν ὑπάρχει λογικὴ δυσκολία γιὰ προσταγὰς ποὺ ἀναφέρονται στὸ παρελθόν καὶ οἱ τεχνητὲς προστακτικὲς καθολικὲς φράσεις νά προσεγγίζουν τὸ νόημα τῶν ἀξιολογικῶν κρίσεων. Καὶ ἂν ἀντὶ γιὰ τὶς προσταγὰς ὑποκατασταθεῖ ἡ τεχνητὴ λέξι «πρέπει», ἡ χρήση τῆς θὰ εἶναι ἰσοδύναμη μὲ τὸ κοινὸ «πρέπει» γιατί καὶ τὰ δύο εἶναι γνήσια καθολικά. Ὁ τεχνητὸς ὄρος καλύπτει τὴ βασικὰ ἀξιολογικὴ χρήση τοῦ κοινοῦ μὲ ἕναν ἀκόμα ὀρισμὸ καὶ κάποιο περιγραφικὸ στοιχεῖο. Ἄν ὑποθέσουμε λοιπὸν ὅτι εἴχαμε στερηθεῖ τὶς ἀξιολογικὲς μας λέξεις, θὰ ἦταν λογικὰ δυνατὸ οἱ ὑποκατάστατες τεχνητὲς νά λειτουργήσουν ἀξιολογικά.

Παραδέχεται ὁ Hare ὅτι τὸ κοινὸ «πρέπει» εἶναι πῶς ἀντικειμενικὸ ἀπὸ τὸ τεχνητὸ, ἀλλὰ οἱ ἠθικὲς κρίσεις γενικὰ δὲν εἶναι δηλώσεις γεγονότων, γιατί τότε δὲν θὰ λειτουργοῦσαν ἐπιτακτικά. Ἄν δὲν δεχτοῦμε τὴ μὴ ἀναγωγιμότητα τῶν ἠθικῶν κρίσεων, παραγνωρίζουμε τὸν καθοδηγητικὸν τοὺς χαρακτηριστῆρα. Παρὰ τὴν κάποια ριζωμένη στὴν παράδοση ἀντικειμενικότητα ποὺ ἐξασφαλίζει τὸ περιγραφικὸ νόημα, ἡ ἀποδοχὴ μιᾶς ἀρχῆς ἰσοδυναμεῖ μὲ τὴ λήψη μιᾶς προσωπικῆς ἠθικῆς ἀπόφασης καὶ ὅχι τὴ δήλωση ἐνὸς γεγονότος. Καμιά ἀξιολογικὴ κρίση δὲν εἶναι δοσμένη: «Ἡθικὴ ἐνηλικίωση σημαίνει νά μάθουμε νά χρησιμοποιοῦμε δεοντολογικὲς κρίσεις μὲ τὴ συνεί-

δηση ότι μπορούν να επαληθευτούν σε αναφορά με ένα κανόνα ή σύνολο αρχών που με την απόφασή μας δεχθήκαμε και κάναμε δικό μας» (σ. 196)¹.

Το «αναλυτικό του μοντέλο» έδειξε πώς οι ήθικες αρχές περιέχουν λόγους πράξης κατά τον ένα ή τον άλλο τρόπο (*LM* III 12, 180 - 197).

Στό πρώτο βιβλίο του, που κατά τη γνώμη μου αποτελεί το κορύφωμα του μετα-ήθικου στοχασμού ή, όπως ο ίδιος χαρακτηρίζει τη δραστηριότητά του, τη συνεπέστερη θεωρία της «φιλοσοφικής ήθικης» (ethics), άσχολήθηκε ο Hare με το χαρακτήρα της γλώσσας της ήθικης και πιδ συγκεκριμένα με τη λογική των αξιολογικών κρίσεων και την ανάλυση των βασικών ήθικων όρων, με την έλπίδα να προωθήσει τη λύση του προβλήματος της ήθικης συλλογιστικής. Στο δεύτερο *Freedom and Reason*, που παρά το θεωρητικό ακόμα προσανατολισμό του έχει και κανονιστικό περιεχόμενο, προοιωνίζοντας ή και έγκαινιάζοντας τη στροφή προς την πρακτική ήθικη που σημειώνεται στη δεκαετία του 1960 - 1970, επιχειρεί να συμφιλιώσει μιαν από τις πιδ καίριες διχογνωμίες της σύγχρονης ήθικης φιλοσοφίας, την αντίνομια αέλευθερίας και λόγου». Με την έμφαση στο έξαντικειμενικευτικό στοιχείο της καθολικευσιμότητας και με κάποιες προσεγγίσεις στην ώφελιμιστική παράδοση, με άπηγήσεις από τον Άριστοτέλη και τον Kant και έπιδράσεις από τον Popper και άλλους καθώς και ένα ζωτικό ένδιαφέρον για τις πρακτικές έφαρμογές στα κάτρια κοινωνικά και πολιτικά προβλήματα το βιβλίο αυτό είναι λιγότερο τεχνικό και περισσότερο συμβιβαστικό των αντιθέσεων που για τριάντα τουλάχιστον χρόνια σφράγισαν το μετα-ήθικό στοχασμό.

Όπως έδειξε στο πρώτο του βιβλίο, όπου οι ήθικες αρχές τελικά άνάγονται σε προσωπικές αποφάσεις, έτσι και έδω το κάθε ήθικό πρόβλημα είναι άτομικό. Κάθε ξένη άπάντηση έλαττώνει την έλευθερία, που έγκειται στο να σχηματίζουμε δικές μας άπόψεις για τα ήθικά θέματα —έστω και αν τουτο συνεπάγεται κάποια μεγαλύτερη άλλαγή στη γλώσσα της ήθικης άπ' ό,τι στα άλλα (γλωσσικά παιγνίδια)— χωρίς να συνάγουμε λογικά ήθικες κρίσεις από προτάσεις γεγονότων.

Η άπάντηση όμως στα ήθικά θέματα είναι συγχρόνως για τον Hare μιá λογική (rational) ένέργεια και όχι μιá αυθαίρετη ύπόθεση. Έτσι, ή έλευθερία, που είναι πρωταρχική προύπόθεση για τον ήθικό στοχασμό —και που έξηγεϊ την έμφαση που δόθηκε στον έπιτακτικό χαρακτήρα της ήθικης στο πρώτο βιβλίο— δέν είναι μιá έλευθερία άδιαφορίας, ούτε μιá έλευθερία χειραφέτη-

1. Είναι χαρακτηριστική και πάλι ή αναφορά του στον Kant: «Όπως είδε ό Kant, κρίσεις που είναι σωστά ήθικες πρέπει να θεμελιώνονται στην ιδιότητα της θέλησης να είναι νόμος στον έαυτό της, ανεξάρτητα από κάθε ιδιότητα που άνήκει στα άντικείμενα της βούλησης» (σ. 196).

σης αλλά «βάρος», συναίσθηση ευθύνης. "Όπως παρατηρεῖ, οἱ φιλόσοφοι συνήθως παίρνουν θέση εἴτε μὲ τὸ πρῶτο εἴτε μὲ τὸ δεύτερο σκέλος τῆς «ἀντινομίας». "Άλλοι θεωροῦν σημαντικότερη στὴν ἠθικὴ τὴν ἐλευθερία καὶ ἀρνοῦνται τὴ λογικότητα καὶ ἄλλοι, ἐκτιμώντας τὴν ἠθικὴ σκέψη ὡς λογικὴ δραστηριότητα, δὲν δέχονται τὴν ἐλεύθερη διαμόρφωση προσωπικῆς γνώμης στὴν περιοχὴ τῆς, συντηρώντας τὴν παραδοσιακὴ ἀντίθεση μεταξύ ὑποκειμενικοῦ-ἀντικειμενικοῦ. Βρίσκοντας πρόωρη τὴν ἀπελπισμένη διαπίστωση τῶν φιλοσόφων ὅτι ἡ ἠθικὴ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι λογικὴ δραστηριότητα, θέτει σκοπὸ τοῦ βιβλίου αὐτοῦ τὴ συμφιλίωση τῆς λογικότητας μὲ τὴν ἐλευθερία. Καὶ γιὰ τὴν ἐξήγηση τῆς λειτουργίας τῆς ἠθικῆς συλλογιστικῆς θεωρεῖ ἀπαραίτητη τὴν κατανόηση τῶν σχετικῶν ἐνοιῶν καὶ τὴν ἀποκάλυψη τοῦ λογικοῦ χαρακτήρα τους.

Παρὰ τὴν αὐτονομία του, τὸ βιβλίο αὐτὸ δέχεται ὡς δοσμένες ὀρισμένες βασικὲς θέσεις τοῦ προηγούμενου, ὅπως ὅτι α) οἱ ἠθικὲς κρίσεις εἶναι εἶδος ἐπιτακτικῶν (prescriptive) κρίσεων, β) ὅτι διακρίνονται ἀπὸ τὶς λοιπὲς κρίσεις τῆς τάξης αὐτῆς κατὰ τὸ ὅτι εἶναι καθολικεύσιμες (universalisable) —μιὰ θέση χωρὶς ἰδιαίτερα μεγάλη ἔμφαση στὸ βιβλίο ἐκεῖνο— καὶ γ) ὅτι εἶναι δυνατὲς λογικὲς σχέσεις μεταξύ τῶν ἐπιτακτικῶν κρίσεων, ἀκόμα καὶ τῶν προσταγῶν, γιὰτὶ χωρὶς τὶς σχέσεις αὐτὲς εἶναι ἀδύνατη ἡ ἠθικὴ ἐπιχειρηματολογία. Τὸ κοινὸ δηλαδὴ στοιχεῖο ἠθικῶν κρίσεων καὶ προσταγῶν, ἡ ἐπιτακτικότητά τους, δὲν ἐμποδίζει τὶς λογικὲς μεταξύ τους σχέσεις. Ἡ λογικότητα τῶν ἠθικῶν κρίσεων ἔγκειται βασικὰ στὸ ὅτι οἱ ἠθικὲς κρίσεις εἶναι καθολικεύσιμες, γιὰτὶ ἡ καθολικευσιμότητα χρειάζεται κάποια λογικὴ ἐξήγηση. Ὁ ἐπιτακτικὸς χαρακτήρας τους, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, εἶναι ἐσωτερικὰ συνδεδεμένος μὲ τὴν ἐλευθερία μας νὰ διαμορφώνουμε ἠθικὲς γνώμες· γιὰτὶ μόνον «ὅποιος εἶναι ἐλεύθερος νὰ σκέπτεται καὶ νὰ πράττει χρειάζεται μιὰ γλώσσα ἐπιτακτικῆ».

Μὲ τὸ πνεῦμα αὐτὸ στὸ πρῶτο μέρος τοῦ βιβλίου του ἀσχολεῖται μὲ τὸν καθολικὸ χαρακτήρα τῶν ἠθικῶν κρίσεων καὶ ἐξηγεῖ τὴν παρουσία τοῦ περιγραφικοῦ στοιχείου στὸ νόημά τους παράλληλα μὲ τὸ (πρωταρχικὸ) ἀξιολογικὸ, ἀπότοκο τοῦ ἐπιτακτικοῦ χαρακτήρα τους ποὺ ἀπορρέει ἀπὸ τὴν ἠθικὴ ἐλευθερία (κεφ. 2 - 3). Ἐπειδὴ εἴμαστε ἐλεύθεροι, χρειάζεται νὰ ρωτᾶμε πρακτικὲς ἐρωτήσεις. Καὶ ἀκριβῶς ἡ ἐπιτακτικότητά τῶν ἠθικῶν κρίσεων ἐξηγεῖ τὴν ὑπαρξὴ ἐνὸς προβλήματος ἐλευθερίας καὶ ὁδηγεῖ στὴ λύση του (κεφ. 4). Τέλος, τὸ γνωστὸ πρόβλημα τῆς ἠθικῆς ἀδυναμίας, σύμφυτο μὲ ἀνάλογες θεωρίες, δὲν τὸ βλέπει ὁ Hare καταλυτικὸ τοῦ ἐπιτακτικοῦ χαρακτήρα τῆς ἠθικῆς γλώσσας (κεφ. 5).

Στὸ δεύτερο καὶ στὸ τρίτο μέρος ἐπιχειρεῖ μὲ βάση τὶς ἐννοιες τῆς καθολικευσιμότητας καὶ τῆς ἐπιτακτικότητος νὰ θεμελιώσῃ μιὰ θεωρία ἠθικῆς ἐπι-

χειρηματολογίας με την έμφαση περισσότερο (ή τουλάχιστον εξίσου) στο περιεχόμενο, παρά στη μορφή, αυτή τη φορά. Επίσης ασχολείται στο μέρος αυτό με όρισμένα κρίσιμα πρακτικά προβλήματα κάτω από το φως των άρχων της θεωρίας του. Και, τέλος, επανεξετάζει τη σχέση λογικής και ήθικης και εγκαινιάζει τη γνωστή κυρίως από τα μεταγενέστερα δοκίμιά του μετάβαση από τη θεωρία στην πράξη.

Δεν ασχολείται ο Hare στο δεύτερο βιβλίο του με την κριτική που ασκήθηκε στη θεωρία του τη δεκαετία που μεσολάβησε, όπως θα περίμενε κανείς. Και εξηγεί τους λόγους¹. Η έμφαση όμως στην ουσιαστικότερη επιχειρηματολογία, οι παραχωρήσεις σε παραδοσιακότερες στο χώρο της αγγλικής φιλοσοφίας απόψεις και η προσέγγισή του στα ευρωπαϊκά ρεύματα είναι ενδεικτικά για τη συμφιλωτική του διάθεση με τις διχογνωμίες της μετα-ήθικης και για τη στροφή στην πρακτική ήθικη.

Όσοι από τους νεότερους φιλοσόφους συνέχισαν τη μετα-ήθικη προβληματική, κυρίως, όπως ήδη ανέφερα, προς την κατεύθυνση της νεο-φυσιοκρατίας και του ωφελιμισμού των κανόνων, έχουν άφετηρία τους αλλά και στόχο τους την προβληματική του Hare². Αλλά και όσοι επιχειρήσαν αναβίωση των παραδοσιακών θέσεων με επίγνωση της προβληματικής του αιώνα μας, έστω και ασυνείδητα, συνεχίζουν τη θεματική του δεύτερου βιβλίου.

Και στο βιβλίο αυτό για τον Hare νόημα μιᾶς λέξης είναι η χρήση της σύμφωνα με όρισμένους καθοριστικούς κανόνες. Και δὲν ἔννοεῖ ὡς κανόνες «γενικούς νόμους που μπορούν να διατυπώνονται με λέξεις», αλλά «τη συνέπεια της πρακτικής στη χρήση μιᾶς έκφρασης που αποτελεί τον όρο του να γίνεται κατανοητή» (σ. 7).

Οἱ ἠθικὲς κρίσεις, παρά τις διαφορές τους από τις περιγραφικές, έχουν με αυτές κοινὸ τὸ στοιχεῖο τῆς «καθολικευσιμότητας» (universalizability), πού ὀφείλεται στὸ πρόσθετο περιγραφικὸ νόημά τους. Ἰσχύουν, δηλαδή, γιὰ ὅλες τις ὅμοιες περιπτώσεις. Γιατί ἔνα ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ περιγραφικοῦ νοήματος εἶναι ὅτι στηρίζεται στὴν ἔννοια τῆς ὁμοιότητας. Ἄν χαρακτηρίσουμε ἔνα πράγμα «ἀγαθὸ», εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ χαρακτηρίσουμε τὸ ἴδιο καὶ κάθε ἄλλο ὁμοίό του, ὅπως συμβαίνει καὶ με τοὺς περιγραφικούς ὄρους, λ.χ. τὸ «κόκκινο», ἀλλὰ σύμφωνα με ἔνα πιὸ περίπλοκο κανόνα νοήματος καὶ

1. *FR*, v - vi. Ἐχοντας δεῖ ὅτι οἱ ἀντιρρήσεις μποροῦσαν νὰ ἀπαντηθοῦν, μετὰ τὸ σχεδιάσμα μιᾶς πρώτης ἀπάντησής τους, βρῆκε τελικὰ τις ἀπαντήσεις λιγότερο ἐνδιαφέρουσες ἀπὸ τὰ θετικὰ πράγματα πού εἶχε νὰ πεῖ.

2. Γιὰ μερικούς ἀπὸ αὐτούς βλ. τὸ ἄρθρο μου «Τὸ ἀγαθὸ γιὰ τὴν ἐλευθερία καὶ ἡ ἐλευθερία γιὰ τὸ ἀγαθὸ: Ὁ ἠθικὸς στοχασμὸς τοῦ I. N. Θεοδωρακόπουλου ἄρνηση τῆς φυσιοκρατίας καὶ τοῦ εὐδαιμονισμοῦ», τόμος *Δεσμός*, Ἀθήναι 1975, 229 - 286, 239, ὑποσ. 1, λ.χ. γιὰ τοὺς Monro, Lyons, Smart καὶ ἄλλους.

μὲ κάποια «μὴ φυσιοκρατική περιγραφή». Ἐπειδὴ ἀκριβῶς ἡ περιγραφικὴ φύση συνεπάγεται τὴν καθολικευσιμότητα, ὅποιος δὲν ἀναγνωρίζει τὸ στοιχεῖο αὐτὸ στὶς ἠθικὲς κρίσεις ἀπορρίπτει καὶ τὸ περιγραφικὸ συστατικὸ τοῦ νοήματός τους. Ὁ Hare δέχεται βέβαια μόνον μιὰ «ἀσθενέστερη» μορφή περιγραφικότητας, γιατί δὲν πιστεύει ὅτι τὸ περιγραφικὸ στοιχεῖο ἐξαντλεῖ τὸ νόημα τῶν ἠθικῶν κρίσεων, ὅπως συμβαίνει μὲ τὴν «τυπικὴ περιγραφικότητα». Ὁ συνδυασμὸς ἔτσι τοῦ «ἐπιτακτισμοῦ», τῆς «καθολικευσιμότητας» καὶ τῆς «ἀσθενοῦς περιγραφικότητας» ἀρκεῖ γιὰ νὰ κατακυρώσει τὴ λογικότητα τῆς ἠθικῆς σκέψης καὶ τὴ δυνατότητα ἔγκυρης ἠθικῆς ἐπιχειρηματολογίας, μὲ τὸν «ἐπιτακτισμὸ» ἀναγκαῖο ὄρο τους. Μόνον ἡ «ἰσχυρὴ περιγραφικότητα» εἶναι ἀσυμβίβαστη μὲ τὸν «ἐπιτακτισμὸ».

Κύριο καθήκον τῆς ἠθικῆς φιλοσοφίας εἶναι νὰ δείξει ὅτι «ἐπιτακτισμὸς» καὶ «καθολικευσιμότητα» εἶναι ἀπόλυτα συνεπῆ μεταξύ τους καὶ ἀκόμα ὅτι δὲν εἶναι ἀπαραίτητη ἡ «ἰσχυρὴ περιγραφικότητα» γιὰ τὴν κατοχύρωση τῆς λογικότητας τοῦ ἠθικοῦ διαλογισμοῦ, ὅπως ἀξίωναν οἱ φυσιοκράτες· ἴσα ἴσα ἡ τελευταία ἀποτελεῖ καὶ ἀνασταλτικὸ παράγοντα τῆς λογικότητας, γιατί ἀρνεῖται τὸν «ἐπιτακτισμὸ», ποῦ εἶναι οὐσιαστικὸ στοιχεῖο τῆς ἠθικῆς ἐπιχειρηματολογίας.

Ἐνας καλὸς τρόπος προσέγγισης καὶ δικαίωσης τοῦ «καθολικοῦ ἐπιτακτισμοῦ» εἶναι νὰ τὸν δεῖ κανεὶς ὡς προσπάθεια νὰ κρατηθεῖ ὅ,τι εἶναι ὑγιὲς ἀπὸ τὴν περιγραφικὴ ἠθικὴ (φυσιοκρατικὴ καὶ μὴ φυσιοκρατικὴ) χωρὶς ὅμως νὰ παραθεωρεῖ τὸ ἄλλο καὶ πιὸ θεμελιακὸ στοιχεῖο τοῦ νοήματος τῶν ἠθικῶν ὄρων καὶ κρίσεων, τὸν «ἐπιτακτισμὸ» τους.

Καὶ οἱ φυσιοκράτες καὶ ὁ Hare δέχονται κάποιες μὴ ἠθικὲς ποιότητες ὡς παράγοντες τῆς ἠθικῆς κρίσης, δηλαδὴ ὀρισμένους λόγους (reasons), ποῦ μὲ βάση κάποιον κανόνα συνεπάγονται τὴν καθολικευσιμότητα, χωρὶς ὅμως νὰ ἐξαντλοῦν τὸ νόημα τῶν ἠθικῶν ὄρων. Γιὰ τοὺς φυσιοκράτες τὸ λογικὸ κύρος ἐνὸς ἠθικοῦ συμπεράσματος ἀπὸ μὴ ἠθικὲς περιγραφὲς ὀφείλεται στὸ νόημα τῶν ὄρων, ἀλλὰ γιὰ τὸν Hare εἶναι τὸ ἐπιτακτικὸ στοιχεῖο ποῦ διαφοροποιεῖ τὴ λογικὴ συμπεριφορὰ αὐτῶν τῶν ὄρων. Μὲ τὸ νὰ χαρακτηρίζουμε κάτι καλὸ ἢ κακὸ δὲν ἐξηγοῦμε ἀπλῶς τὸ νόημά του, δὲν κάνουμε λεκτικὴ ἀλλὰ ἠθικὴ διδαχὴ· διδάσκουμε, δηλαδὴ, κάτι συνθετικὸ, μιὰ ἠθικὴ ἀρχή. Ὁ ἀκροατὴς δὲν θὰ μάθει ἀπλῶς νὰ χρησιμοποιεῖ μιὰ λέξη κατὰ ἓνα ὀρισμένον τρόπο, ἀλλὰ καὶ νὰ «συσταίνει» καὶ νὰ «ἐπιτάσσει» τὴ μίμηση ἐνὸς ὀρισμένου τύπου ἀνθρώπου: «Ὁ ἄνθρωπος ποῦ ἀποδέχεται μὲ ὅλη του τὴν καρδιά αὐτὸν τὸν κανόνα, θὰ ζῆ σ ε ι διαφορετικὰ, δὲν θὰ μ ι λ ᾱ ἀπλῶς διαφορετικὰ ἀπὸ κάποιον ποῦ δὲν τὸν ἀποδέχεται. Ὁ περιγραφικὸς κανόνας νοήματος γίνεται ἔτσι μιὰ συνθετικὴ ἠθικὴ ἀρχή» (σ. 23). Μὲ τὴ θεώρηση τοῦ ἐπιτακτικοῦ νοήματος ὡς πρωταρχικοῦ, ἡ ἔκφραση «καλὸς ἄνθρωπος» μπορεῖ νὰ ἐκφράσει μεταβαλλόμενα κριτήρια. Γιατί, διαφορετικὰ ἀπ' ὅ,τι σὲ ἄλλες ἀξιολογικὲς

λέξεις, ή «σύσταση» στον όρο «άγαθό», ή έπιτακτική, δηλαδή, δύναμη τής λέξης, είναι σταθερότερα δεμένη μαζί του από το περιγραφικό νόημα, έτσι ώστε να μπορεί να αλλάξει το τελευταίο, εκπληρώνοντας μιάν από τις άρετές τής ήθικής γλώσσας να εκφράζει μεταβολές των προτύπων. "Αν τούτο δέν ήταν δυνατό, άν δηλαδή το περιγραφικό νόημα ήταν έξίσου σταθερό με το άξιολογικό, «οί ήθικές λέξεις θα ήταν έπαρκεις για μιάν άμετάκλητα κλειστή κοινωνία με άδιανόητη τή μεταβολή των ήθικων προτύπων, αλλά όχι για μιá κοινωνία σαν τή δική μας, στην όποία κάποτε μερικοί άνθρωποι στοχάζονται τά έσχατα έρωτήματα και όπου ή ήθικη αλλάζει» (σ. 25). 'Η γλώσσα μας, κι όχι μόνο ή ήθικη, μπορεί να είναι όχημα νέων ιδεών.

Σχετικά με τήν όρολογία είναι ανάγκη να διευκρινισθεϊ ότι «περιγραφικό» όρο όνομάζει βασικά ό Hare τον όρο του όποίου το νόημα είναι άποκλειστικά περιγραφικό, «έπιτακτικό» αυτόν που έχει έπιτακτικό νόημα, άσχε- άν έχει και περιγραφικό, και «άξιολογικό» όταν έχει και τά δύο είδη νοήματος, πράγμα που στις τελευταίες περιπτώσεις προκαλεϊ κάποια άσάφεια. 'Επισημαίνει και στο βιβλίο αυτό ότι δέν είναι άξιολογικές όλες οι ήθικές κρίσεις και ακόμα ότι υπάρχουν έπιτακτικές εκφράσεις που δέν είναι άξιολογικές, γιατί δέν έχουν περιγραφικό νόημα, όπως το «νευστικό» μέρος τής ένικης προσταγής. 'Η χρήση όμως του όρου «άξιολογικός» δέν άναιρεί το περιγραφικό νόημα, αλλά το έμπλουτίζει με το έπιτακτικό στοιχείο. Οί ήθικές διαφορές δέν είναι άπλώς λεκτικές, αλλά βασίζονται σε ήθικές άρχές (FR I 2, 7 - 29).

Κατά το μέτρο που οι ήθικές κρίσεις έχουν περιγραφικό νόημα είναι καθολικεύσιμες όπως και οι περιγραφικές. Οί «καθολικοί κανόνες όμως που καθορίζουν αυτό το περιγραφικό νόημα δέν είναι άπλοι κανόνες νοήματος αλλά ήθικές άρχές ουσίας» (σ. 30). "Όταν κάνει κανείς μιá ήθικη κρίση δεσμεύεται από μιá ουσιαστική ήθικη άρχή. 'Η θέση όμως τής καθολικευσιμότητας παραμένει λογική. 'Εξαρτάται, δηλαδή, από το νόημα των όρων και πρέπει να διακριθεϊ από σχετικές ήθικές άρχές. Κάνει άπλώς τους ανθρώπους να εκλέγουν χωρίς άντιφάσεις. Για τούτο και προβλήθηκαν ένάντια στη θέση αυτή λογικές και όχι ήθικές άντιρρήσεις. Γιατί καμιá ήθικη κρίση ή ουσιαστική άρχή δέν συνεπάγεται αυτή ή θέση άπαγορεύει άπλώς να κάνουμε λογικά άσυμβίβαστες ήθικές κρίσεις για πράξεις που είναι άκριβώς ή σχετικά όμοιες. "Αν και μη ήθικη, έχει ώστόσο ή λογική άρχή τής καθολικευσιμότητας «παντοδύναμη χρήση» στην ήθικη έπιχειρηματολογία και για τους άξιολογικούς όρους αποτελεϊ δόγμα.

Βασικά είναι ή έννοια του «πρέπει» και όχι τόσο το χαρακτηριστικό «ήθικός» που άπαιτεϊ τήν καθολικευσιμότητα. Και διακρίνεται από τή «γενικότητα», γιατί οι κανόνες νοήματος των περιγραφών, άν και καθολικοί, δέν είναι γενικοί. Δέν άνάγεται ή καθολικευσιμότητα στο δόγμα ότι πίσω από κάθε ήθικη κρίση ύπόκειται μιá άρχή που διατυπώνεται με λίγους γε-

νικούς ὄρους. "Ὅσο ἐνηλικιώνεται ὁ ἄνθρωπος, τόσο καὶ ἐξειδικεύονται οἱ ἀρχές, χωρὶς ὅμως νὰ εἶναι ἡ λογικὴ τῆς ἠθικῆς γλώσσας περιοριστικὴ σχετικὰ μὲ τὴ γενικότητα ἢ τὴν ἐξειδίκευση τῶν ἠθικῶν ἀρχῶν. Εἶναι λάθος νὰ θεωροῦμε τὶς ἀρχές πολὺ γενικές. "Ὅσο ὅμως κι ἂν τοὺς «ξεφεύγουμε», ἀποτελοῦν οἱ ἀρχές «τὸ ἠθικὸ μας ὑπόβαθρο», τὴ «μυθολογία» μας καὶ δίνουν ἀτόνο στὴν ἠθικὴ μας ζωή».

Βασικὸ στοιχεῖο στὶς ἠθικὲς ἀρχές εἶναι ἔτσι ἡ καθολικευσιμότητα, ἡ λειτουργικότητα καὶ ὁ ἐπιτακτικὸς τους χαρακτήρας. «Σοφὸς στὰ ἠθικὰ θέματα εἶναι αὐτὸς ποὺ ἔχει ἠθικὲς ἐμπειρίες καὶ ἀντιμετωπίζει τὰ ἠθικὰ πρόβληματα μὲ βάση καθολικεύσιμες ἀρχές (σ. 47 : *FR I 3*, 30 - 50).

Ὁ ἐπιτακτισμὸς τῶν ἠθικῶν κρίσεων ἔχει ὡς προϋπόθεση τὴ δυνατότητα νὰ ἐκλέγει κανεὶς καὶ νὰ ἀποφασίζει. Γιατὶ «ἐπειδὴ μπορεῖ νὰ πράττει ἔτσι κι ἄλλιῶς, μπορεῖ καὶ νὰ ρωτᾷ «τί νὰ κάνω»;». Τὸ «πρέπει» συνεπάγεται τὸ «μπορῶ», ὅπως συμβαίνει καὶ μὲ τὶς προσταγές, ποὺ σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο μοιάζουν μὲ τὶς δεοντολογικὲς προτάσεις. Εἶναι τὸ γεγονὸς τῆς ἠθικῆς ἐλευθερίας ποὺ δίνει στὴν ἠθικὴ μας γλώσσα μιὰν ἀπὸ τὶς πιὸ χαρακτηριστικὲς λογικὲς τῆς ιδιότητες. Ἐπειδὴ μποροῦμε νὰ παίρνομε ἀποφάσεις, μποροῦμε νὰ κάνομε χρῆση αὐτοῦ τοῦ εἴδους τῆς γλώσσας» (σ. 61). Ἡ ἴδια ἡ ἐπιτακτικὴ ἐρώτηση ἀποτελεῖ γιὰ τὸν πράττοντα ἀπόδειξη τῆς ἐλευθερίας του, ἐνῶ ἡ ἀφελῆς αἰτιοκρατία διαψεύδεται ἀπὸ τὴν πράξη τῆς ἀγωγῆς¹. Καὶ ἡ προγνωστικὴ πιθανότητα δὲν ἀπειλεῖ τὴν ἐλευθερία, ὅταν ὑπάρχει ἡ δυνατότητα τῆς πρακτικῆς ἐρώτησης (*FR I 4*, 51 - 66).

Σὲ μιὰ θεωρία βέβαια ὅπου χαρακτηριστικὸ τῶν ἠθικῶν ὄρων εἶναι νὰ καθοδηγοῦν τὴ συμπεριφορὰ ἐμφανίζεται τὸ κλασικὸ πρόβλημα τῆς ἠθικῆς ἀδυναμίας² ποὺ ὅμως ἀποτελεῖ καθαυτὸ ἐπιχείρημα γιὰ τὸν ἐπιτακτικὸ χαρακτήρα τῆς γλώσσας τῆς ἠθικῆς: «ἂν οἱ ἠθικὲς κρίσεις δὲν ἦταν ἐπιτακτικὲς, δὲν θὰ ὑπῆρχε πρόβλημα· ἀλλὰ ὑπάρχει πρόβλημα· ἄρα οἱ ἠθικὲς κρίσεις εἶναι ἐπιτακτικὲς». "Ἄν καὶ γιὰ ἓνα εἶδος περιγραφικῆς ἠθικῆς ὑπῆρξε πρόβλημα

1. Γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς ἐλευθερίας βλ. τὸ ἄρθρο του «Freedom of the Will», *Ar. Soc. Suppl.*, 25, ἀναδημ. στὸν τόμο *Essays on the Moral Concepts*. Ἀπάντηση στὶς ἀπόψεις του γιὰ τὶς ἐπιπτώσεις τῆς ἠθικῆς φιλοσοφίας στὴν ἀγωγή, βλ. στὸ ἄρθρο τοῦ Warnock, «Morality and Language», στὸν τόμο D.B. Cochrane and others (eds.), *The Domain of Moral Education*, Ontario 1979.

2. Ἀναγνωρίζει (σ. 69) ὅτι μὲ τὸν Ἀριστοτέλη καὶ ὄχι μὲ τὸ Θωμᾶ εἶναι ποὺ ἀρχίζει τὸ πρόβλημα, ἐννοώντας τὴν προβληματικὴ τοῦ Ζ' τῶν *Ἠθικῶν Νικομαχείων* μὲ τὸ ἐπίσης συναφές θέμα τοῦ πρακτικοῦ συλλογισμοῦ. Τὸ πρόβλημα εἶναι βέβαια πρωταρχικὰ σωκρατικὸ καὶ σὲ ἄλλα συμφραζόμενα ἀναγνωρίζει ὁ Hare τὴν ἐγγύτητα μερικῶν θέσεών του μὲ τοῦ Σωκράτη. Βλ. «Practical Relevance of Philosophy», στὸν τόμο *Essays on Philosophical Method*, 109.

ή ήθικη αδυναμία, τοῦτο βασικά ἔγκειται στὴν ἔνταση μεταξύ ἐπιτακτισμοῦ καὶ καθολικευσιμότητος. Λέει ὁ Hare χαρακτηριστικά: «Ἡ ἀνθρώπινη ἠθικὴ γλώσσα, διαφορετικὰ ἀπὸ μιὰ ἄγια ἢ ἀγγελικὴ ἠθικὴ γλώσσα, ἔχει χτισμένους μέσα στὴ λογικὴ τῆς ὅλους τοὺς τρόπους γιὰ νὰ ξεφεύγει κανεὶς τὴν ἀκαμψία τῆς αὐστηρῆς ἐπιτακτικῆς καθολικότητος. Αὐτοὺς θὰ πρέπει νὰ τοὺς χαρτογραφήσουμε μὲ περισσότερες λεπτομέρειες. Θὰ ἀποτελοῦσε ὡστόσο συκοφάντηση τῆς ἀνθρώπινης ἠθικῆς γλώσσας καὶ αὐτῶν ποὺ τὴ χρησιμοποιοῦν ἢ ἀξίωση ὅτι δὲν ἐπιδιώκουν κἀν νὰ ἔχουν καθολικὲς ἐπιτακτικὲς ἀρχές... Δὲν εἴμαστε ἀγγελοὶ· καὶ γιὰ τοῦτο, ἀν καὶ ἡ ἀ π λ ο ὄ σ τ α τ ῆ λογικὴ γιὰ μιὰ ἠθικὴ γλώσσα θὰ ἦταν ἡ καθολικὰ ἐπιτακτικὴ λογικὴ, εἴμαστε καχύποπτοι μπροστὰ σ' αὐτὴ τὴν ἀκαμπτη καὶ αὐστηρὴ ἀπλότητα. Καὶ στοὺς μάταιους ἀγῶνες νὰ βροῦμε ἕνα πιὸ ἄνετο τρόπο ὁμιλίας, εἰσάγουμε συγχύσεις στὴ λογικὴ τῆς ἠθικῆς γλώσσας μας. Ὡστόσο, τὸ ἰδανικὸ καθαρὰ καθολικῶν ἐπιτακτικῶν ἠθικῶν ἀρχῶν πεισματικὰ παραμένει μέσα μας καὶ τελικὰ δὲν εἴμαστε ἱκανοποιημένοι μὲ ὅτιδήποτε ὑστερεῖ ἀπέναντί του» (σ. 74 - 75)¹.

Ἐχοντας ἄλλοῦ συζητήσει τὸ πρόβλημα στὴ διασύνδεσή του μὲ τὴ γνωστὴ ἀριστοτελικὴ θέση, περιορίζομαι νὰ σημειώσω ἐδῶ ὅτι ἀποφασιστικὴ γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τοῦ προβλήματος αὐτοῦ ἀπὸ τὸν Hare εἶναι ἡ χαλαρότητα τῆς ἔκφρασης «νομίζω ὅτι πρέπει», ὁ βαθμὸς τῆς συναίνεσης σὲ μιὰ ἐπιτακτικὴ πρόταση, ποὺ εἶναι καθοριστικὸς τοῦ χαρακτήρα τῆς καθοδηγησιμότητάς της, καθὼς καὶ ἡ διαφορὰ τοῦ «τί ὀφείλω νὰ πράξω» ἀπὸ τὸ «τί ἐπιθυμῶ» (*FR I 5*, 67 - 85).

Στὸ δεῦτερο μέρος ἀσχολεῖται βασικά ὁ Hare μὲ τὸν ἠθικὸ συλλογισμό, χωρὶς τὴν ἴδια ἔμφαση στὶς λογικὲς του παραμέτρους στὰ πλαίσια τῆς προστακτικῆς γλώσσας, ὅπως στὸ πρῶτο. Ἄνοιγει τὸ ἕκτο κεφάλαιο ποὺ ἔχει τὸν τίτλο «Ἐνα ἠθικὸ ἐπιχείρημα» μὲ τὴν παρατήρηση—ἐνδεικτικὴ γιὰ τὸ νέο πνεῦμα—ὅτι «ἱστορικὰ ἔνα ἀπὸ τὰ κύρια κίνητρα γιὰ τὴ μελέτη τῆς ἠθικῆς ὑπῆρξε ἡ ἐλπίδα ὅτι τὰ δεδομένα της θὰ μπορούσαν νὰ βοηθήσουν ὅσους ἀντιμετωπίζουν δύσκολα ἠθικὰ προβλήματα. Ὅτι τοῦτο εἶναι ἀκόμα τὸ βασικὸ ἐλατήριο γιὰ πολλοὺς φαίνεται ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι οἱ νεότεροι φιλόσοφοι κατηγοροῦνται συχνὰ ὅτι δὲν πετυχαίνουν νὰ κάνουν τὴ φιλοσοφικὴ ἠθικὴ (ethics) σχετικὴ μὲ τὴν πρακτικὴ (morals) (σ. 86). Καὶ τοῦτο γιὰτι μερικοὶ σύγχρονοι φιλόσοφοι ἔκριναν τὴ φυσιοκρατία ἀνεπαρκὴ γιὰ τὴν ἀπόδειξη τῆς σχέσης αὐτῆς (τῆς σχέσης, δηλαδή, φιλοσοφίας καὶ ζωῆς, θὰ λέγαμε), ὅσο καὶ ἀν οἱ ὀπαδοὶ της τὴ θεωροῦσαν τὴ μόνη σωστὴ καὶ κυρίως τὴ μόνη ἐφικτὴ μέθοδο καὶ

1. Χαρακτηριστικὰ ἀναφέρεται στὸ σύγχρονο καὶ σὲ ἀρκετὰ σημεῖα ὁμοειδέτη του φιλόσοφο Nowell - Smith, *Ethics* 1954, ποὺ μετὰ τὸν Hare θεωρεῖται ὁ σημαντικότερος «μετα-συγκινησιοκράτης».

μάλιστα χωρὶς τὴν ἠθικὴ οὐδετερότητα τῆς μετα-ἠθικῆς ποὺ ἀπὸ μερικοὺς διαβάζεται ὡς ἠθικὴ ἀδιαφορία.

Ἀναγνωρίζει ὁ Hare ὅτι μερικὲς ἀντι-φυσιοκρατικὲς προσπάθειες στὴν περιοχὴ τῆς μετα-ἠθικῆς ὑπῆρξαν ἀποτυχημένες, ἰδιαίτερα ὅταν, ὅπως στὴν περίπτωση τοῦ Toulmin, τόνισαν τὴν ἰδιοτυπία τῆς ἠθικῆς συλλογιστικῆς —παρόλο ποὺ καὶ αὐτὸς ἀναγνωρίζει τὸν μὴ «γραμμικὰ» παραγωγικὸ (deductive) χαρακτήρα της. Βλέπει ὅμως καὶ ἄλλες δυνατότητες στὴν περιοχὴ αὐτή. Γι' αὐτὸν εἶναι τῶρα ἡ ἠθικὴ συλλογιστικὴ ἓνα εἶδος «ἐξερεύνησης» (exploration) καὶ ὄχι «γραμμικῆς» —ἀν καὶ παραγωγικῆς— συλλογιστικῆς¹. Ἡ «ἐξερεύνησή» του ἔγκειται στὴν ἀναζήτηση ἠθικῶν κρίσεων καὶ ἀρχῶν, ποὺ ὅμως δὲν ἀποκλείουν τὴν ἠθικὴ οὐδετερότητα. Λέει: «Ἡ ἠθικὴ θεωρία ποὺ καθορίζει τὰ νοήματα καὶ τὶς λειτουργίες τῶν ἠθικῶν λέξεων, κι ἔτσι καὶ τοὺς κανόνες τοῦ ἠθικοῦ παιγνιδιοῦ», διαφωτίζει μόνο τὸ ἐννοιολογικὸ πλαίσιο μέσα στὸ ὁποῖο συμβαίνει ἡ ἠθικὴ συλλογιστικὴ καὶ συνεπῶς εἶναι, στὴν ἔννοια ποὺ ἀπαιτεῖται, οὐδέτερη ὡς πρὸς τὶς διάφορες ἠθικὲς γνώμες, χωρὶς ὅμως νὰ πάψει νὰ εἶναι ἀρκετὰ σχετικὴ μὲ τὸν ἠθικὸ συλλογισμό» (σ. 89).

Οἱ κανόνες τοῦ ἠθικοῦ συλλογισμοῦ, ὅπως καὶ τῶν ἠθικῶν κρίσεων, εἶναι βασικὰ δύο : ἡ ἐπιτακτικότητα, ποὺ ἀποτελεῖ τὴν προϋπόθεσή του, καὶ ἡ καθολικευσιμότητα. Ἄν δὲν συνδεόταν ὅμως ἡ ἐπιτακτικότητα μὲ τὴν καθολικευσιμότητα, ὁ καθένας θὰ συγκατάνευε σὲ κάποια ἐνικὴ ἐπιταγή. Καὶ ὅλος ὁ συλλογισμὸς θὰ κατάρρευε ἀν ἡ δεοντολογικὴ πρόταση (ἡ πρόταση ποὺ περιέχει τὸ «πρέπει») δὲν χρησιμοποιούταν καθολικὰ καὶ ἐπιτακτικὰ.

Σχετικὰ μὲ τὴ δομὴ καὶ τὰ συστατικὰ τῆς ἐπιχειρηματολογίας του, παραλληλίζει τὴ μέθοδό του μὲ τὴν ἐπιστημονικὴ μέθοδο τοῦ K. Popper², ἐπισημαίνοντας τὴν προσπάθεια τῆς ἠθικῆς νὰ ἀναζητεῖ ἀρχὲς καὶ νὰ τὶς ἐλέγχει μὲ βάση τὶς ἐπὶ μέρους περιπτώσεις ἀκολουθώντας στὰ ἔσχατα τὶς συνέπειές τους. Ὡς χαρακτηριστικὰ, ἀλλὰ ὄχι καὶ ἐξαντλητικὰ, στοιχεῖα τοῦ ἠθικοῦ συλλογισμοῦ θεωρεῖ τὰ ἑξῆς: Πρῶτα τὰ γεγονότα, τὶς ὑπὸ συζήτηση περιπτώσεις. Κατόπιν, τὸ λογικὸ πλαίσιο, ποὺ ἐπιτρέπει τὸ νόημα τοῦ ὅρου «πρέπει», δηλαδὴ τὸν ἐπιτακτισμὸ καὶ τὴν καθολικευσιμότητά του, καί, τέλος, κάποια κλίση γιὰ κάτι. Ἄρκοῦν αὐτὰ τουλάχιστον γιὰ τὴν ἀπόρριψη μιᾶς ἀξιολογικῆς πρότασης, ἀν ὄχι γιὰ τὴ συναγωγὴ κάποιου ἠθικοῦ συμπεράσματος. Ἡ διαφορὰ τῆς μεθόδου του ἀπὸ τὴν ἐπιστημονικὴ ἔγκειται στὸ ὅτι ἡ καίρια γιὰ τὴν ἀπόρριψη περίπτωση μπορεῖ νὰ εἶναι ἐπίσης ὑποθετικὴ³. Γιατὶ ἡ δύναμη τῆς φαντασίας ἀποτελεῖ ἓνα ἀκόμα συστατικὸ τοῦ ἠθικοῦ

1. Βλ. καὶ «Practical Relevance of Philosophy», 106.

2. Βλ. ἰδιαίτερα σσ. 87 - 88.

3. Βλ. ἀκόμα σ. 94 ὑποσ. 1, ἰδιαίτερα γιὰ τὶς «Θεωρίες τοῦ ἰδανικοῦ παρατηρητῆ».

συλλογισμού, ενώ δὲν ἐπαρκεῖ μόνη τῆς ἡ ἀμεροληψία. Ἡ ἀναγκαιότητα τῶν στοιχείων αὐτῶν φαίνεται καὶ ἀπὸ τοὺς «τρόπους διαφυγῆς ἀπὸ τὸ ἠθικὸ συμπέρασμα» καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι, ὅταν οἱ ἄνθρωποι ἐκφράζουν μὲ τὸ «πρέπει» τὸ ἴδιο πράγμα, δὲν σημαίνει ἀπαραίτητα ὅτι συμμερίζονται τὶς ἴδιες ἠθικὲς ἀπόψεις. Ἔτσι ἡ ἠθικὴ, δηλαδή, «ἡ μελέτη τῶν λογικῶν ιδιοτήτων τῶν ἠθικῶν λέξεων, παραμένει ἠθικὰ οὐδέτερη. (Τὰ συμπεράσματά τῆς δὲν εἶναι οὔτε οὐσιαστικὲς ἠθικὲς κρίσεις, οὔτε τὶς συνεπάγονται, ἀκόμα καὶ σὲ συνάφεια μὲ πραγματολογικὲς προκείμενες). Ἡ σημασία τῆς γιὰ τὰ λογικὰ ζητήματα ἐγκρίεται στὸ ὅτι κάνει ἀδύνατους λογικὰ μερικὸς συνδυασμοὺς ἠθικῶν καὶ λοιπῶν ἐπιταγῶν. . . Γιὰ ὅλα αὐτὰ ἡ ἠθικὴ [δηλαδή ἡ λογικὴ μελέτη τῆς ἠθικῆς γλώσσας] εἶναι μιὰ ἀπέραντα παντοδύναμη μηχανὴ γιὰ τὴν ἐπίτευξη ἠθικῆς συμφωνίας» (σ. 97). Ἡ ἠθικὴ συμφωνία ὀφείλεται βασικὰ σὲ μιὰ καθολικὴ ἀρχὴ ἀναφορικὰ μὲ τὸ «πρέπει» καὶ ὄχι στὴ διαφορετικὴ χρῆση τοῦ ὄρου¹. Διαφυγὴ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς καθολικευσιμότητας καταλήγει σὲ διαφυγὴ ἀπὸ τὴν ἠθικὴ, ἐνῶ ἀνάλογες παραθεωρήσεις τῆς ἴδιας ἀρχῆς καταντοῦν στὸ φανατισμό.

Ἡ «ἐλευθερία», πού δικαιώνει τὸν τίτλο τοῦ δοκιμίου του, συνίσταται «στὴ λογικὴ δυνατότητα νὰ θέλει κανεὶς ὅτιδήποτε» (σὲ μιὰ οὐδέτερη περιγραφή), ἀκόμα καὶ ὅ,τι ἔρχεται σὲ σύγκρουση μὲ τὰ συμφέροντά του, πληρώνοντας ἔτσι τὴν ἐλευθερία του «σὲ μιὰ πολὺ ἀκριβὴ τιμῇ». Ἀλλὰ «γιὰ νὰ ἔχει ὁ λόγος (reason) μιὰ θέση στὴν ἠθικὴ, δὲν εἶναι ἀναγκαῖο νὰ κλείσουμε αὐτὸ τὸ δρόμο διαφυγῆς μὲ ἓνα λογικὸ ἐμπόδιο. Ἀρκεῖ ὅτι, ὅπως εἶναι οἱ ἄνθρωποι καὶ ὁ κόσμος, μποροῦμε νὰ εἴμαστε ἀρκετὰ βέβαιοι ὅτι κανένας ἄνθρωπος δὲν θὰ πάρει αὐτὸ τὸ δρόμο μὲ τὰ μάτια του ἀνοιχτά. Καὶ ὅταν ἐπιχειρηματολογοῦμε μὲ κάποιον ἀπὸ τὴ μεγάλη πλειοψηφία πού δὲν πρόκειται νὰ πάρει αὐτὸ τὸ δρόμο, ἡ ἀπάντηση ὅτι κάποιος ἄλλος ἴσως τὸν πάρει δὲν βοηθᾷ μὲ τὴν περίπτωσή του ἐναντιὰ μας. Ἀπὸ αὐτὴ βέβαια τὴν ἀποψη, ὅλα τὰ ἠθικὰ ἐπιχειρήματα εἶναι *ad hominem*» (σ. 111: *FR* II 6, 87 - 111).

Στὴ συνέχεια ἀναρωτιέται ἂν ἡ μέθοδος τοῦ ἐπιχειρήματός του μπορεῖ νὰ γενικευτεῖ γιὰ νὰ καλύψει περιπτώσεις διαφορετικῶν κλίσεων: πῶς, δηλαδή, θὰ ἰσχύσει σ' αὐτὲς τὸ κριτήριο τοῦ ἐπιτακτισμοῦ καὶ τῆς καθολικευσιμότητας. Ἀπὸ τὴν ἔμφαση στὸ προσωπικὸ συμφέρον καὶ τὸν παραμερισμὸ τῶν διαφορετικῶν κλίσεων ἄλλων ἀνθρώπων γίνεται ἡ μετάβαση στὸ φανατισμό, στὴν ἐγωιστικὴ ἐπιδίωξη συμφερόντων μὲ βία διεστραμμένα ἰδανικά:

1. Τὸ θέμα τῆς ἠθικῆς συμφωνίας καὶ διαφωνίας ἔχει ἐξαντλητικὰ μελετήσει ὁ Stevenson. Βλ. τὸ ἄρθρο μου πού ἀναφέρεται στὴν ὑπόσ. 7 στὴ σ. 144.

ἀπὸ τὴν ἐπιθυμία δηλαδὴ νὰ ὑπάρχει κάτι καθολικά, ἄσχετα ἀπὸ τὶς πολυδιάστατες ἀνθρώπινες κλίσεις.

Ἡ ἐφαρμογὴ ὅμως τοῦ αἰτήματος τῆς καθολικευσιμότητας μὲ τὶς πολυπλοκές σχέσεις τῶν ἀνθρώπων ποὺ ἀναγνωρίζει, προσεγγίζει τὴ θεωρία στὸν ὠφελιμισμὸ. Ἡ γνωστὴ ἀρχὴ τοῦ ὠφελιμισμοῦ τοῦ J. S. Mill «καθένας νὰ ὑπολογίζεται γιὰ ἕνα, κανεὶς γιὰ περισσότερο ἀπὸ ἕνα» πιστεύει ὁ Hare πὺς μπορεῖ νὰ δικαιωθεῖ μὲ ἔκκληση στὸ αἶτημα τῆς καθολικευσιμότητας. Ἡ οὐσία τῶν ἠθικῶν κρίσεων ἑνὸς ὠφελιμιστῆ προέρχεται ἀπὸ τὸν ὑπολογισμὸ τῶν οὐσιαστικῶν κλίσεων καὶ τῶν πραγματικῶν συμφερόντων τῶν ἀνθρώπων μαζὶ μὲ τὸ τυπικὸ αἶτημα οἱ ἐπιταγὲς τὶς ὁποῖες ὑπαγορεύουν νὰ πρέπει νὰ εἶναι καθολικεύσιμες πρὶν προκύψουν ἀπὸ αὐτὲς διάφορες ἠθικὲς κρίσεις (σ. 118). Δηλώνει ὡστόσο ὁ φιλόσοφος ὅτι δὲν ἔχει τὴν πρόθεση νὰ ἀναπτύξει λεπτομερειακὰ ἕνα ὠφελιμιστικὸ σύστημα: θέλει ἀπλῶς νὰ θεμελιώσει ἕνα σημεῖο ἐπαφῆς τοῦ ὠφελιμισμοῦ μὲ τὴ θεωρία του. Ἔχει ἐπίγνωση ὅτι ὁ ὠφελιμισμὸς μπορεῖ νὰ καλύψει μόνο ἕνα μέρος τῆς ἠθικῆς καὶ ὅτι ἔχει νὰ ἀντιμετωπίσει πολλὰ προβλήματα, ὅπως τῆς συμμετρίας ἐπιθυμιῶν καὶ κλίσεων, τῆς μεγιστοποίησης τῆς εὐτυχίας ἢ τῆς ἰσότητος κατανομῆς τῶν ἀγαθῶν. Λόγω τῶν ἐσωτερικῶν δυσχερειῶν του, δὲν πιστεύει ὁ Hare ὅτι μπορεῖ ὁ ὠφελιμισμὸς νὰ καλύψει τὴ σθολικὴ περιοχὴ τῆς ἠθικῆς· δέχεται ὅμως ὅτι ἡ τυπικὴ του θεμελίωση ὀφείλεται στὸ λογικὸ χαρακτῆρα τῆς γλώσσας τῆς ἠθικῆς.

Τὸ πρόβλημα βέβαια τῆς μεγιστοποίησης ἔναντι τῆς ἐξίσωσης εἶναι βασικό, ἀλλὰ δὲν πιστεύει πὺς («καταστρέφει») τὸ ἐνδιαφέρον τῆς (φιλοσοφικῆς) ἠθικῆς γιὰ τὴ συνάφεια μεταξὺ καθολικευσιμότητας καὶ ὠφελιμισμοῦ. Ἴσως μάλιστα τῆς ὑποδείχνει μιὰ σύνθεση μεταξὺ δύο θέσεων ποὺ συνήθως θεωροῦνται ἀντίθετες, ἂν καὶ ὁ Mill διέκρινε τὴ συγγένεια τῶν ὠφελιμιστῶν μὲ τὸν Kant, ποὺ θεωρεῖται «αὐστηρὸς δεοντολόγος καὶ ἀντι-ὠφελιμιστῆς». Λέει ὁ Hare χαρακτηριστικά, ἂν καὶ χωρὶς ὑπαινιγμὸ στὴν προσωπικὴ του προσπάθεια: «Ἡ ἀρχὴ τῆς καθολικευσιμότητας μὲ τὰ ἐπιχειρήματα ποὺ ἐξετάζει καὶ μὲ δεδομένους τοὺς λοιποὺς ἀναγκάιους ὅρους, μπορεῖ νὰ παραγάγει ἕνα σύστημα ἠθικῆς τὸ ὁποῖο θὰ ἐπιδοκίμαζαν καὶ ὁ Kant καὶ οἱ ὠφελιμιστές· ὁ πρῶτος γιὰ τὴ μορφή του καὶ οἱ τελευταῖοι γιὰ τὸ περιεχόμενό του» (σ. 124). Δὲν θεμελιώνει ὡστόσο ὁ Hare τὴ θεωρία του πάνω στὴν ἔννοια τῆς εὐδαιμονίας (ποὺ δὲν εἶναι ἐξάλλου ἐμπειρικὴ καὶ εἶναι ἀρκετὰ ἀκαθόριστη), ἀλλὰ, χωρὶς νὰ ἀναδιαρθρώνει τὸν ὠφελιμισμὸ, τὸν θεωρεῖ λιγότερο εὐάλωτο, ἂν ἀντὶ γιὰ τὴν ἀρχὴ τῆς μεγιστοποίησης τῆς εὐτυχίας, υἱοθετήσῃ τὴν ἀρχὴ τῆς «δικαίωσης τῶν συμφερόντων τῶν διαφόρων μερῶν ξεχωριστά» (σ. 129).

Σὲ ἀναφορὰ μὲ τοὺς δύο τύπους τῆς θεωρίας, τὸν «ὠφελιμισμὸ τῶν πράξεων» (act utilitarianism) καὶ τὸν «ὠφελιμισμὸ τῶν κανόνων» (rule

utilitarianism), μολονότι παραδέχεται τόν τελευταίο ως πύδ σύμφωνο με τίς ήθικέσ απόφεισ, πιστεύει πώσ, αν αναγνωριστεί ότι οί κρίσεισ πού περιέχουν τὸ «πρέπει» εἶναι καθολικεύσιμεσ, ὑπάρχει μικρότερη διαφορά μεταξύ τῶν δύο τύπων. Καί δὲν ὑπάρχει περίπτωσὴ νά εἶναι असुनेπής με τὸν ὠφελιμισμὸ τῶν πράξεων μιὰ πράξη συνεπής με τὸν ὠφελιμισμὸ τῶν κανόνων. Ἐνα εἶδος τουλάχιστον τοῦ τελευταίου εἶναι ἀπολύτως συνεπὲσ με τὸν πρῶτο, με τὸν ὁποῖο ὁμολογεῖ ὁ Hare ἀπερίφραστη συγγένεια (*FR* II 7, 112 - 136).

Στὰ τελευταῖα κεφάλαια τοῦ δευτέρου μέρους τοῦ βιβλίου με τούσ τίτλουσ «Ἰδανικά», «Ἀνοχή καί φανατισμὸσ» βασικά ἐξετάζει ὁ Hare τὴν περίπτωσὴ νά ὑπάρχουν διαφορετικά ήθικά ἐπιχειρήματα ἀπὸ αὐτὰ πού προτείνει ἢ νά μὴν ἰσχύει καθόλου ήθική ἐπιχειρηματολογία γιὰ μερικά ήθικά προβλήματα. Πιστεύει ὡστόσο ότι ὅλα τὰ ήθικά ἐπιχειρήματα εἶναι στὴν οὐσία τουσ συγγενικά με τίς θεωρίεσ του, συζητᾷ ὅμωσ τίς συνέπειεσ πού προκύπτουν ἀπὸ τὴν ἀπουσία ἑνὸσ ἀπὸ τουσ παράγοντεσ πού θεωρεῖ θεμελιακοὺσ γιὰ τὴν ήθική ἐπιχειρηματολογία. Ἐξ ὀρισμοῦ ἀπὸ τὴ λέξη «ήθική» καί τὴ «διαιτησιακή» λειτουργία τῆσ, ήθικά προβλήματα κυρίωσ προκύπτουν ὅταν συγκρούονται τὰ συμφέροντα καί ἐπιδιώκονται ἰδανικά. Μολονότι ὑπάρχουν συγκρούσεισ ἰδανικῶν πού δὲν ἐπιδέχονται ἐπιχειρηματολογία, καί τοῦτο δὲν ἀποτελεῖ σκάνδαλο, θά ἦταν σκανδαλώδεσ αν δὲν ἦταν δυνατή ἡ ἐπιχειρηματολογία, ὅταν ἡ ἐπιδίωξη ἑνὸσ ἰδανικοῦ καταπατεῖ ἀνελέτητα τὰ συμφέροντα τῶν ἄλλων καί μάλιστα τὴν ἐλευθερία τουσ νά ἐπιδιώκουν διαφορετικά ἰδανικά. Πρέπει λοιπὸν νά ὑπάρχει σχετικὰ ήθική ἐπιχειρηματολογία καί νά ξεκαθαριστεί ἡ σχέση μεταξύ συμφερόντων καί ἰδανικῶν. Δεδομένου ὅμωσ ότι τὰ συμφέροντα (ὅπωσ καί οἱ ἐπιθυμίεσ) δὲν εἶναι καθολικεύσιμα, ἐνῶ ἔχουν δικὴ τουσ καθολικευσιμότητα τὰ ἰδανικά, συμφέροντα καί ἰδανικά δύσκολα συμφιλώνονται. Τοῦτο φαίνεται καθαρά στὴ διεθνή πολιτική, ὅπου τὰ πάγια συμφέροντα μποροῦν νά διευθετηθοῦν με ήθικοὺσ ἢ ἐξω-ήθικοὺσ παράγοντεσ. Ὅταν ὅμωσ ἐκεῖ εἰσάγονται ἀλληλοσυγκρουόμενα ἰδανικά, οἱ παράγοντεσ αὐτοὶ εἶναι ἐλάχιστα ἐφαρμόσιμοι καί πύδ δυσκολοδιάλυτεσ οἱ συγκρούσεισ. Ἡ βασική διαφορά μεταξύ συμφερόντων καί ἰδανικῶν καί ἡ σύγκρουσή τουσ ἔγκειται στὴν καθολικευσιμότητα. Νά ἔχεισ ἰδανικά σημαίνει νά πιστεύεισ κάτι ὡσ «ἐξαιρετικά ἀγαθὸ μέσα σὲ μιὰ εὐρύτερη τάξη». Στὰ ἰδανικά ὑπάρχει σύγκρουση ἀρχῶν πού δὲν μπορεῖ νά ὑπόκειται στὴν ἐπιχειρηματολογία τοῦ «χρυσοῦ κανόνα». Ἐπειδὴ ἡ ἐπιδίωξή τουσ ἔχει ἐπιπτώσεισ στὰ ἰδανικά καί τὰ συμφέροντα τῶν ἄλλων, ἡ βία εἶναι ἀναπόφευκτη, αν εἶναι ἀδύνατη ἡ λογική ἐπιχειρηματολογία. Στὴν περίπτωσὴ ὅμωσ τῶν συμφερόντων ἡ ἐπιχειρηματολογία δίνει ἔμφαση στίσ συνέπειεσ, με βάση τὴν ἀρχὴ τῆσ καθολικευσιμότητασ. Ἄλλὰ με τὴν παραδοχή ἑνὸσ μέρους καθολικῶν ἀρχῶν, τῶν ἰδανικῶν, τὸ πράγμα ἀλλάζει. Ἐνασ ἄνθρωποσ με ἀνεκτικά ἰδανικά βρίσκειται ἐγγύτερα σὲ αἰσθητικέσ

αξιολογήσεις, ενώ στην περίπτωση των φανατικών ιδανικών οι επιτακτικές κρίσεις μένουν αμετακίνητες και όταν ακόμα συγκρούονται με τα συμφέροντα όλων. Στην περίπτωση τους ή συμβολή της ηθικής φιλοσοφίας εντοπίζεται στο να ανυψώσει το «αμάλαμα» τους και, έχοντας αναίρεσει τα μη ύγιη λογικά στοιχεία τους, να δείξει τί πραγματικά σημαίνει το «λογικά αδιαμφισβήτητο υπόλοιπο» τους. «Όσο τυπική και αν είναι ή αναίρεση, παίρνει υπόψη της τα δεδομένα για τον κόσμο και τους ανθρώπους. Ο φιλελευθερισμός αναγνωρίζει ως μέλος του ιδανικού του το ιδανικό της ανοχής, που είναι πολύ σοβαρό για τα ιδανικά των άλλων, αλλά προϋποθέτει ελευθερία επικοινωνίας και ενδιαφέρον για τα ηθικά θέματα. Οι πραγματικοί φανατικοί δεν πείθονται με την επιχειρηματολογία. Μπορούν όμως να μεταστραφούν οι «αστόχαστοι αλλά και ευαίσθητοι». Και μ' αυτή την έννοια αποτελεί κέρδος ή διάλυση της σύγχυσης. Σκοπός της ηθικής φιλοσοφίας είναι να όπλισει τους ανθρώπους κατά της προπαγάνδας (FR II 9, 137 - 186)¹.

Μετά τα κανονιστικά προβλήματα που με την εφαρμογή των μετα-ηθικών αρχών του συζήτησε στα δύο προηγούμενα κεφάλαια προχωρεί αποφασιστικότερα στο τρίτο και τελευταίο μέρος του βιβλίου προς την κατεύθυνση της προσέγγισης της θεωρίας με την πράξη, προσδιορίζοντας συστηματικότερα τη σχέση της λογικής με την ηθική και πιο συγκεκριμένα τη σχέση της ηθικής ως «μελέτης του λογικού χαρακτήρα των ηθικών έννοιων ή λέξεων» με ουσιαστικά ηθικά θέματα (σ. 186). Παραμένοντας αμετακίνητος από το δόγμα του Hume ότι δεν μπορούν να συναχθούν ηθικές κρίσεις από μη ηθικές εμπειρικές προκειμένες και με την πεποίθηση ακόμα ότι δεν συνάγονται κρίσεις από δηλώσεις σχετικές με τη χρήση των λέξεων ή τις λογικές σχέσεις μεταξύ των έννοιων, δεν βρίσκει ωστόσο έγκυρα μόνο τα ηθικά επιχειρήματα με προκειμένη μια ηθική αρχή αποδεκτή και από τα δύο μέρη. Πιστεύει αντίθετα πως, όταν γίνει κατανοητός ο λογικός χαρακτήρας των ηθικών έννοιων, μπορεί να υπάρξει χρήσιμη και σοβαρή επιχειρηματολογία ακόμα και μεταξύ ανθρώπων που έχουν ουσιαστικά διαφορετικές αρχές και ιδέες.

Δεν συμφωνεί ο Hare με τους φυσιοκράτες στο ότι η άπλη κατοχή της χρήσης μιας λέξης μάς υποχρεώνει σε όρισμένες αξιολογήσεις, γιατί δεν εξαρτά την αξιολόγηση από την χρήση, όπως αυτοί, υπερβαίνοντας την αρχή του Hume. Η άπλη ύπαρξη ενός αξιολογικού συστήματος δεν είναι δεσμευτική. Ούτε όμως μια συγκεκριμένη ηθική θεωρία (ethics) επιβάλλει ανάλογες θέσεις, παρά τη σχέση της με τα ηθικά (moral) ζητήματα και την καθοδηγησιμότητά της.

Ο τύπος της ηθικής συλλογιστικής που εισηγείται ο Hare, αν και με αυστηρά παραγωγικούς συλλογισμούς, δεν ανήκει στο συνηθισμένο είδος

1. Τα κεφάλαια για τα ιδανικά και το φανατισμό είναι τα λιγότερο συζητημένα από το βιβλίο αυτό, αλλά και τα πιο ενδιαφέροντα.

που κινείται από τις προκείμενες στο συμπέρασμα, αλλά αποτελεί, όπως προαναφέρα, μια μορφή εξερεύνησης (exploration), αναζητώντας ήθικες κρίσεις που αποδεχόμαστε για τη συμπεριφορά μας και καθολικεύουμε «για να καλύψουμε τη συμπεριφορά» των συνανθρώπων μας.

Ἡ βασικότερη διαφορά τῆς θέσης του ἀπὸ τῆς θέσης τῶν φυσιοκρατῶν εἶναι ὅτι οἱ τελευταῖοι «συνδέουν ὀρισμένες κρίσεις ἀναλυτικὰ μὲ ἓνα ὀρισμένο περιεχόμενο, προσπαθώντας νὰ ὑποκαταστήσουν τὴν ἠθικὴ σκέψη μὲ μιὰ λεκτικὴ νομοθεσία». Κατὰ τὴ δική του ὅμως θεωρία, «δὲν εἰσέρχεται τὸ περιεχόμενο στὶς ἠθικὲς κρίσεις μὲ λεκτικὰ νομοθετήματα. Ἐμεῖς τὸ τοποθετοῦμε ἐξερευνώντας τὶς λογικὲς δυνατότητες» (σ. 195). «Ὅ,τι ὀριοθετεῖ τὶς ἠθικὲς ἐπιταγὲς πὺ κάθε μὴ φανατικὸς ἀποδέχεται δὲν εἶναι ὁ «λεκτικὸς περιορισμὸς» στὸ περιεχόμενο τῶν ἠθικῶν κρίσεων, ἀλλὰ οἱ ἐπιθυμίες καὶ οἱ κλίσεις τοῦ ἀνθρώπινου γένους. Καμιὰ ἐπιταγὴ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἀσυνεπὴς μὲ μιὰ δῆλωση γεγονότος, ἀλλὰ μόνον μὲ ἄλλες ἐπιταγὲς. Διαφωνεῖ ἀκόμα ὁ Hare μὲ τοὺς φυσιοκράτες, γιὰτὶ δὲν δέχεται μόνον μὴ ἠθικὰ γεγονότα καὶ τὴ λογικὴ ὡς μόνον συστατικὰ τοῦ ἠθικοῦ ἐπιχειρήματος, ἀλλὰ θεωρεῖ οὐσιῶδες καὶ ἓνα βουλησιακὸ (volitional) στοιχεῖο πὺ πρέπει ἐπίσης νὰ καθολικευτεῖ. Παρὰ τὴν κάποιαν «ἰσχνότητα» πὺ φαίνονται νὰ προσγράφουν στὶς ἀρχὲς ἢ ἐπιτακτικὸτητα καὶ ἢ καθολικευσιμότητα — ἔτσι πὺ μιὰ θεωρία μὲ αὐτὲς ὡς βάση νὰ φαίνεται παράλογη— βλέπει τὴ δύναμη αὐτῶν τῶν ἀρχῶν στὸ ὅτι κάνουν ἀρκετὰ γενικὴ τὴ θεωρία, γιὰ νὰ καλύπτει, ἀντίθετα ἀπὸ τὴ φυσιοκρατία, ὅλα τὰ κρίσιμα ἠθικὰ προβλήματα (FR III 10, 186 - 202).

Ἡ ἐφαρμογὴ τῆς θεωρίας του σ' ἓνα σημαντικὸ ἠθικὸ (moral) πρόβλημα, ὡπως ὁ «ρατσισμὸς», ἐνισχύει τὶς σχετικὲς θεωρητικὲς ἀπόψεις. Παραμερίζοντας τὶς ἱστορικὲς, πολιτικὲς, ψυχολογικὲς καὶ κοινωνιολογικὲς παραμέτρους τοῦ θέματος, ἐξετάζει τὰ πραγματολογικὰ (factual) γνήσια καὶ νόθα ἐπιχειρήματα τῶν φαινομένων καὶ τὰ ἠθικὰ καὶ ἀποκαλύπτει τὰ δεδομένα πὺ ἀποσιωποῦν καὶ τὰ κριτήρια πὺ παραγνωρίζουν. Κάνοντας ἐκκλιση σὲ προγενέστερες ἠθικὲς ἀρχὲς, βρίσκει μὴ ἱκανοποιητικὰ ἢ ἀτελῆ τὰ περισσότερα ἐπιχειρήματα, ἀναγνωρίζει ὅμως ὅτι ἀποδείχνουν μερικὰ γεγονότα συναφῆ μὲ τὰ ἠθικὰ ἐπιχειρήματα. Καὶ ἓνα ἀπὸ τὰ κύρια προβλήματα τῆς ἠθικῆς φιλοσοφίας εἶναι ἢ σημασία πὺ ἔχουν τὰ γεγονότα γιὰ τὴν ἠθικὴ —παρὰ τὸ μὴ λογικὸ δεσμὸ τους— γιὰτὶ οἱ ἠθικὲς κρίσεις εἶναι κρίσεις γιὰ κάτι. Λέει: «Τὰ γεγονότα εἶναι συναφῆ μὲ τὰ ἠθικὰ ἐπιχειρήματα, γιὰτὶ διαφοροποιοῦν περιπτώσεις πὺ ἀλλιῶς θὰ ἦταν ὅμοιες» (σ. 215). Καὶ πιστεύει ἀκόμα ὅτι «ἀποτελεῖ μέρος τοῦ νοήματος τῶν ἠθικῶν λέξεων νὰ ἐμποδίζομαστε λογικὰ νὰ κάνουμε διαφορετικὲς ἠθικὲς κρίσεις γιὰ δυὸ περιπτώσεις πὺ ἀποτελοῦν τὴ βάση γιὰ τὴ διαφορά τῶν ἠθικῶν κρίσεων. Τοῦτο μᾶς ἐπιτρέπει νὰ δικαιώσουμε τὸ αἴτημα τῆς καθολικευσιμότητας, πὺ εἶναι θεμελιῶδες σὲ κάθε ἠθικὴ συλλογιστικὴ» (σ. 216).

Στο πρόβλημα, αν μπορεί η ηθική φιλοσοφία να δείξει τα μέσα που θα επιτρέψουν τη διάκριση μεταξύ «σοβαρών» και μη «σοβαρών λόγων» του εΐδους, η μεταξύ συναφών διαφορών, που δικαιώνουν τις διακρίσεις, παρατηρεί ότι η εφαρμογή της αρχής της καθολικευσιμότητας και του επιτακτισμού είναι αποφασιστικές στην περιοχή αυτή. Αυτές οι αρχές, θεμελιωμένες στα λογικά χαρακτηριστικά των ηθικών όρων, αποτελούν τα κριτήρια διάκρισης των πραγματικά σοβαρών γεγονότων. «Η συμβολή του φιλοσόφου έγκειται στη διάλυση του «άμαλγάματος» από άκυρα επιχειρήματα και μη έπιστημονικές πεποιθήσεις και στην κατάδειξη του επιτακτικού στοιχείου που απομένει.

«Αλλά δεν φτάνει να κάνει κανείς τους ανθρώπους να σκέφτονται ηθικά» καταλήγει. «Πρέπει να τους ξυπνήσει και την επιθυμία να τo κάνουν. Και τοϋτο δεν ανήκει στην περιοχή της φιλοσοφίας. Είναι όμως κάποτε εύκολότερο να επιτύχουμε κάτι, αν καταλάβουμε καθαρά, τί προσπαθούμε να κάνουμε» (FR III 11, 202 - 224).

Στη μετα-ηθική του Hare και πιο συγκεκριμένα στα δύο κύρια συστατικά της θεωρίας του, τον επιτακτισμό και την καθολικευσιμότητα, καθώς και στις λογικές σχέσεις των ηθικών κρίσεων, στην άποψη του δηλαδή για την ηθική επιχειρηματολογία, ασκήθηκε έκτενης κριτική. Στην κριτική αυτή δόθηκε απάντηση για πολλούς πειστική και από τον Hare σε μεταγενέστερα γραφτά του και από άλλους ύποστηρικτες της θεωρίας του. «Η αυστηρότερη κριτική είχε στόχο της τη θεωρία του νόηματος, που, όπως συνέβη και με τις λοιπές μετα-ηθικές θεωρίες, αποτελούσε τη βάση της φιλοσοφικής του ηθικής. «Όπως είναι γνωστό, άφεταιρίες για τη θεωρία του είχε ο Hare την άποψη του ύστερου Wittgenstein¹, ότι νόημα μιās έκφρασης είναι η χρήση της, και τη θέση του Austin για την «επιτελεστική» (performative) δύναμη της γλώσσας και για τις λέξεις ως «όμιλιακά ενεργήματα» (speech acts)². Έρμηνεύοντας κατά ένα προσωπικό τρόπο τον τελευταίο έξιςωνε ο Hare τη χρήση μιās λέξης με την «ένδο-έκφραστική» της (illocutionary) δύναμη, αντίθετα με τους συγκινησιοκράτες, που άνηγαγαν τo νόημα στην «δι-έκφραστική» (perlocutionary), αλλά και τον ίδιο τον Austin για τον όποιο τo νόημα «ως σημασία και αναφορά» (sense and reference) έγκειται στο «έκφραστικό» (locutionary) στοιχείο των όμιλιακών ενεργημάτων³. Σε αντίκρουση ίσως άνασκευών

1. Του συγγραφέα κυρίως του έργου *Philosophical Investigations*, Oxford 1953.

2. Βλ. *How to do Things with Words* (ed. by J. O. Urmson), Oxford 1962.

3. Οι όροι αυτοί έχουν μεταφραστεί από τον Κ. Βουδούρη, «Αναλυτική Φιλοσοφία, Αθήνα, 346 ως «επιτελεστικά και προσεπιτελεστικά πράξεις του λόγου», και από τον Παύλο Χριστοδουλίδη ως «λεκτικά, έλλεκτικά και προσεπιλεκτικά όμιλιακά ενεργήματα»,

τῆς θεωρίας του με στόχο τὸ νόημα ἐπινόησε ὁ Hare σὲ μεταγενέστερα γράφτά του καὶ τὸν ὄρο «τροπικό» (tropic)¹. γιὰ αὐτὸν κανένα ὁμιλιακὸ ἐνεργήμα δὲν εἶναι πλήρες χωρὶς αὐτό, ποῦ εἶναι ἐνδεικτικὸ τῆς ἐγκλισης καὶ δὲ χωρίζεται ἀπὸ τὴν ἐνδο-ἐκφραστικὴ δύναμη τῆς γλώσσας. Τοῦ ἀποδόθηκε ἀκόμα σχετικὰ ἡ μομφή ὅτι κάνει σύγχυση μεταξὺ δύο ἐπιπέδων καὶ δύο εἰδῶν νοήματος². Τοῦ ἀναγνωρίστηκε ὅμως ὡς πολύτιμη συμβολὴ στὴ μετα-ἠθικὴ ἢ ἐφαρμογὴ τῆς διάκρισης στὴν ἠθικὴ «ἐνδο-ἐκφραστικῶν» καὶ «δι-ἐκφραστικῶν» ὁμιλιακῶν ἐνεργημάτων.

Ὁ ἐπιτακτισμὸς του θεωρήθηκε ἐξίσου μονομερὴς καὶ περιοριστικός, γιὰ δὲν παίρνει ὑπ' ὄψη του τὴν πολυπλοκότητα τῆς γλώσσας τῆς ἠθικῆς καὶ ἀποκλείει ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς ἄλλα ὁμιλιακὰ ἐνεργήματα³. Πολεμήθηκε ἀκόμα ἡ ἀρχὴ του καὶ ἀπὸ τὴν ἀποψη ὅτι τίποτα δὲν ὑποχρεώνει λογικὰ κάποιον νὰ πράττει σύμφωνα μὲ τὶς ἀρχές του καὶ συνεπῶς δὲν κατοχυρώνει λογικὰ τὴ σχέση θεωρίας καὶ πράξης. Τοῦ καταλογίζεται ἐπίσης σύγχυση μεταξὺ κανονιστικῶν ἀρχῶν, ὅπως ἡ «εἰλικρίνεια» καὶ ἡ «συνέπεια», καὶ λογικῶν. Οἱ συγκινησιοκράτες κυρίως ἰσχυρίστηκαν ὅτι δὲν ἐπιτρέπει ὁ καθολικὸς ἐπιτακτισμὸς ἐγκυρη λογικὰ ἠθικὴ ἐπιχειρηματολογία, χωρὶς ὅμως κάποια προγενέστερη ἢ μεταγενέστερη μὴ φυσιοκρατικὴ ἠθικὴ θεωρία νὰ ἔχει νὰ ἐπιδείξει ἐντυπωσιακότερα ἀποτελέσματα στὴν περιοχὴ αὐτή.⁴

Αὐστηρὴ κριτικὴ ἀσκήθηκε ἀκόμα στὴν ἀρχὴ τῆς «καθολικευσιμότητας» ἀπὸ λογικὴ ἀποψη ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς «ἠθικῆς τῶν καταστάσεων» (situational ethics) τῶν νεο-ἠθικολόγων ριζοσπαστικῶν χριστιανῶν καὶ ἀπὸ τοὺς κόλπους τοῦ ὑπαρξισμοῦ καὶ τοῦ ὠφελιμισμού⁵. Ἡ ἀρχὴ θεωρήθηκε «μονομερὴς» ἢ «τετριμμένη», ἢ ἀκόμα «κακὰ διατυπωμένη», ἐπίσης καθαρὰ κανονιστικὴ καὶ ὄχι λογικὴ, ἀντιπροσωπευτικὴ μάλιστα τοῦ φιλελεύθερου προτεσταντισμοῦ. Ἀντιρρήσεις, τέλος, προβλήθηκαν γιὰ τὸν τύπο τῆς ἠθικῆς ἐπιχειρηματολογίας τοῦ Hare, ἰδιαίτερα γιὰ τὴ λογικὴ του τῶν προσταγῶν,

Δευκαλίων 15 (1975), 286. Καμιὰ ἀπὸ τὶς ἀποδόσεις αὐτές, οὔτε τὴ δική μου, δὲν θεωρῶ ἱκανοποιητικὴς. Βλ. ἀκόμα Θ. Πελεγρίνη, *Κεφάλαια ἠθικῆς φιλοσοφίας*, Ἀθήνα 1980, 100, γιὰ μιὰ ἐνδιαφέρουσα ὡς «ιδιωματικὴ ἐνέργεια τοῦ λόγου» ἀπόδοση.

1. Βλ. Hudson, *ὁ.π.*, 231 ἐπ.

2. Βλ. Kerner, *ὁ.π.*, 156. Πρβλ. Hudson, *ὁ.π.*, 239 - 248.

3. Γιὰ λόγους οἰκονομίας παραπέμπω βασικὰ στὴν κριτικὴ θεώρηση τοῦ Hudson, γιὰ εἶναι ἀντιπροσωπευτικὴ τῆς κριτικῆς γενικὰ, ἀφοῦ συζητᾶ καὶ κάποτε ἀντικρούει καὶ κριτικὲς ἄλλων, ὅπως τὴ γνωστὴ καὶ αὐστηρὴ τοῦ MacIntyre, *ὁ.π.*, 217 - 230.

4. Δὲν εἶναι λ.χ. πειστικὴ ἢ παραλλαγὴ τῆς γλωσσο-ἀνάλυσης τοῦ Kerner, *ὁ.π.*, 197 - 250, ἐνῶ τὰ ἐνδιαφέροντα βιβλία τῶν J. L. Mackie, *Ethics*, London 1977 καὶ J. Rawls, *A Theory of Justice*, Oxford 1971 κινοῦνται πρὸς τὴν κατεῦθυνση τῆς κανονιστικῆς ἠθικῆς μὲ μιὰ «συμβολαϊκὴ ὠφελιμιστικὴ ἠθικὴ».

5. Βλ. Hudson, *ὁ.π.*, 209 - 230.

πού ὅμως ἀρχίζει νὰ δικαιώνεται ἀπὸ τὶς πρόσφατες προσπάθειες στὴν περιοχὴ τῆς «φιλοσοφικῆς» λογικῆς¹.

Ἡ κριτικὴ τοῦ («καθολικοῦ ἐπιτακτισμοῦ»), πού ἀντιπροσωπευτικὰ μόνον ἀνθολόγησα, ἀφορᾷ κυρίως τὴ μετα-ἠθικὴ τοῦ Hare, γιατί αὐτὴ βασικὰ ἐκπροσωπεῖ ὁ φιλόσοφος στὴ συνείδηση τῶν ἱστορικῶν τῆς φιλοσοφίας καὶ τῶν ὁμοτέχνων του τῆς περασμένης δεκαετίας καὶ ὅπωςδήποτε τῆς μετα-ἠθικῆς εἶναι ὁ σημαντικότερος ἐκφραστής. Ὡς ἀντίδραση ἐξάλλου στὴ θεωρία του καὶ στὴν ἐμμονή του στὸ δόγμα ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ συναχθεῖ τὸ «πρέπει» ἀπὸ τὸ «εἶναι» ἐφανίσθηκε ἡ σχολὴ τῆς περιγραφικῆς μετα-ἠθικῆς μὲ ἀρκετὰ σημαντικοὺς ἐκπροσώπους τῆς νεο-φυσιοκρατίας².

Ἡ συμβολὴ του ὅμως στὸν πρακτικὸ ρόλο τῆς ἠθικῆς φιλοσοφίας —στὰ πλαίσια βέβαια τῆς θεωρητικῆς προβληματικῆς του καὶ μὲ ἔμβλημα τὸ δόγμα τῆς ἠθικῆς οὐδετερότητας, σημαντικὴ ἀπὸ τὴν προοπτικὴ τῆς ἔμφασης στὸ περιεχόμενο τῆς ἠθικῆς—ἀναγνώριζεται σὲ μικρότερη κλίμακα ἀλλὰ μὲ λιγότερες ἐπιφυλάξεις. Ἀξιόλογοι φιλόσοφοι πού κινοῦνται συνειδητὰ πιά στὸ μεταίχμιο μετα-ἠθικῆς καὶ πρακτικῆς ἠθικῆς ἢ ἀποκλειστικὰ πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς τελευταίας³, ἐκτιμοῦν νηφάλια τὴν ἀνταπόκρισή του στὰ σημεῖα τῶν καιρῶν. Καὶ ἡ μεταγενέστερη ἀπὸ τὰ δύο κλασικὰ του βιβλία φιλοσοφικῆς του δραστηριότητα μοιράζεται σὲ ἐπανορθώσεις ἀσυνειπειῶν καὶ πληρωσῆ τῶν κενῶν τῆς μετα-ἠθικῆς του καὶ σὲ ἀναλυτικὸ πάντα ἔργο μὲ σκοπὸ ὅμως τὴ διαφώτιση καιρίων γιὰ τὰ κρίσιμα κοινωνικὰ καὶ πολιτικὰ προβλήματα ἐννοιῶν⁴. Ἀπὸ τὴ διπλὴ αὐτὴ προοπτικὴ ἢ προβληματικὴ του μὲ τὴ δικαίωση τῶν ἠθικῶν ἀρχῶν εἶναι κεντρικὴ⁵.

Χωρὶς νὰ παραγνωρίζω τὴ σημασίαν του γιὰ τὴ θεωρητικὴ ἐξήγηση τῆς γλώσσας τῆς ἠθικῆς βλέπω, πῶς καθοριστικὸ γιὰ τὸ πνεῦμα τοῦ σημερινοῦ ἀγγλόφωνου ἠθικοῦ στοχασμοῦ τὸ ἐνδιαφέρον του γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς θεωρίας στὴν πράξη, πού βόηθησε τὴ μετάθεση τοῦ τόνου ἀπὸ τὴ γλώσσα στὸ

1. Βλ. τὸ ἄρθρο τοῦ Hector - Neri Castaneda, «Ought, Value and Utilitarianism», *Amer. Phil. Quarterly*, 6 (1969), 257 - 275 μὲ σημαντικὴ γιὰ τὴ δεοντικὴ καὶ ἐπιτακτικὴ λογικὴ βιβλιογραφία. Πρβλ. στὸν τόμο «Ἀπόψεις τῆς τυπικῆς λογικῆς», *Ἐπετηρὶς τοῦ Κέντρου Ἐπιστημονικῶν Ἐρευνῶν Κύπρου*, Λευκωσία 1979, xi, τὸ προλογικὸ ἄρθρο μὲ τὸν πίνακα τῆς φιλοσοφικῆς λογικῆς τοῦ N. Rescher: Λογικὴ τῆς πράξης, δεοντικὴ λογικὴ, προστακτικὴ λογικὴ, λογικὴ τῆς ἐκλογῆς κτλ.

2. Βλ. Ewing, *δ.π.*, 12 ἐπ.

3. Ἀ.χ. ὁ Singer, *Practical Ethics*, London 1979.

4. Βλ. ἄ.χ. R. M. Hare, «Ethical Theory and Utilitarianism» στὸν τόμο τοῦ L. D. Lewis (ed.), *Contemporary British Philosophy*, London 1976, 113 - 131 καὶ «What Morality Is» στὸν W. Frankena, *Introductory Readings in Ethics* (ed.), London 1974, 413 - 425.

5. Βλ. τὴν ἀνακοίνωσή του «The Problem of the Scientific Justification of Norms» τοῦ 1978.

περιεχόμενο τῆς ἠθικῆς καὶ τῆ στροφή ἀπὸ μιὰ ἀτομικὴ πρὸς μιὰ δημοσίαι ἠθικὴ¹.

Σὲ ὅλες τὶς συγκαρινὲς δραστηριότητες ὁ ρόλος τοῦ Hare εἶναι ἀποφασιστικὸς, παρ' ὅλα τὰ κενὰ καὶ τὶς ἀναπόφευκτες μονομέρειες τῆς θεωρίας του. Στὸ πρόσωπό του δικαιώνονται βέβαια ἀκόμα κάποιες μεμψιμοιρίες ποὺ βρίσκουμε σὲ ἐπισκοπήσεις τοῦ λιγότερο πρόσφατου ἀγγλικοῦ στοχασμοῦ, ἀλλὰ καὶ ἐπαληθεύονται μερικὲς «προφητείες» καὶ πραγματώνονται καὶ κάποιες εὐχὲς καὶ προσδοκίαι τῶν συγγραφέων τους.

Ἐγραφε ὁ W. K. Frankena 30 χρόνια πρὶν, μόλις δυὸ χρόνια πρὶν δεῖ τὸ φῶς τὸ πρῶτο βιβλίο τοῦ Hare²: «Ἄρκετὰ παράπονα ἔχουν γίνεῖ γιὰ τὴν πρόσφατὴ ἠθικὴ φιλοσοφία. Βασίζεται σὲ μερικὰ λάθη καὶ πλάνες· ἀγνοεῖ τοὺς καιροὺς, δὲν ἔχει συνείδηση τοῦ κανονιστικοῦ σκοποῦ τῆς καὶ εἶναι ἀκόμα ἄσχετῆ. Εἶναι ἀντι-ἐμπειρικὴ καὶ ἀντι-μεταφυσικὴ καὶ συνεπῶς ἰσχνὴ σὲ περιεχόμενο καὶ γυμνὴ ἀπὸ συμφραζόμενα. Εἶναι σκεπτικιστικὴ, παραπλανημένη καὶ ἀκόμα ἀνήθικη... Ἐπιθυμῶ νὰ θρηνήσω τὴν τάση τῶν φιλοσόφων νὰ ἀποφεύγουν νὰ ἀναλάβουν τὸ κανονιστικὸ καθῆκον νὰ καθοδηγήσουν τὴν ἀνθρώπινη πράξη». Δὲν συμμερίζεται βέβαια ὁ συγγραφέας ὅλα τὰ παράπονα, ἀλλὰ ἓνας τόνος ἀπαισιοδοξίας γιὰ τὸ τότε παρὸν εἶναι διάχυτος —ἀνάλογος μὲ τῶν Ewing καὶ Warnock λίγο ἀργότερα— ποὺ τοῦ ἐπιτρέπει ὅμως κάποια περιθώρια αἰσιοδοξίας, γιὰ νὰ καταλήξει: «Ἴσως ἓνα ἐγχείρημα στὴν κανονιστικὴ ἠθικὴ θὰ μᾶς βοηθοῦσε στὴ θεωρητικολογία μας, π.χ. στὴν προσπάθειά μας νὰ δοῦμε τί εἶδους ἐμπειρίες εἶναι σχετικὲς μὲ τὴν ὑποστήριξη καὶ ἀναίρεση τῶν ἠθικῶν κρίσεων. Δὲν μπορούμε τέλος πάντων νὰ θεωρητικολογοῦμε ἀφηρημένα, ὁσοδήποτε εὐχάριστο κι ἂν εἶναι, ἢ μὲ βάση ἐμπειρίες ἀπὸ δεῦτερο χέρι. Ἄλλὰ δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ κάνουμε κανονιστικὴ ἠθικὴ μὲ τὴ γραμμὴ ποὺ ἐπικρατεῖ σήμερα... Δὲν ἐννοῶ ὅτι πρέπει νὰ ἐγκαταλείψουμε ὅσα κερδήθηκαν σὲ σαφήνεια ἢ αὐστηρότητα, παρὰ μόνο ὅτι θὰ ἔπρεπε νὰ ἀναθεωρήσουμε τὴν ἀντίληψή μας γιὰ τὴν ἀνάλυση ἢ τὴ θεωρητικὴ μας δραστηριότητα ὡς σύνολο γιὰ νὰ καλύψει τὴν εἰσαγωγὴ αὐτῶν τῶν ἄλλων πραγμάτων... Ἵπάρχουν ὅμως ἱκανότεροι φιλόσοφοι ποὺ δουλεύουν πᾶνω στὴν ἠθικὴ... ὅσο ποτὲ ἄλλοτε στὴν ἱστορία...».

Καὶ ὁ Hare ὑπῆρξε ἓνας ἀπὸ τοὺς πιὸ ἱκανοὺς φιλοσόφους. Δὲν ἔκανε βέβαια κανονιστικὴ ἠθικὴ στὴν παραδοσιακὴ ἔννοια· ἔδωσε ὅμως νέο περιεχόμενο στὴν ἠθικὴ καὶ ἔδειξε ἓνα δρόμο πρὸς τὴν πρακτικὴ κατεύθυνση, δίχως

1. Βλ. St. Hampshire (ed.), *Public and Private Morality*, Oxford 1978.

2. Βλ. «Moral Philosophy at Mid-Century», στὸν τόμο Rosdy Ekman (ed.), *Readings in the Problems of Ethics*, London 1965, 79 - 89.

νὰ χαθοῦν τὰ κέρδη ἀπὸ τὸ μόχθο τῆς ἀνάλυσης τῆς πεντηκονταετίας. Πραγματικά, χωρὶς νὰ κάνει ἀνάλυση γιὰ τὴν ἀνάλυση, μὲ τὸ στοχασμὸ τοῦ σὰν τὸ πρόσωπο τοῦ Ἰαννοῦ στραμμένο ἰσότημα στὴ θεωρία καὶ στὴν πράξη συμφιλίωσε πολλὲς ἀντικρουόμενες τάσεις καὶ ξανάδωσε τὶς γέφυρες μὲ τὴν ἀγγλικὴ παράδοση καὶ τὸν εὐρωπαϊκὸ ἠθικὸ στοχασμὸ. Παράλληλα μὲ τὴ θεμελιακὴ παρουσία τοῦ στὴν περιοχὴ τῆς μετα-ἠθικῆς, καὶ μέσα ἀπὸ τὰ πλαίσιά της, ἀνοιξε μιὰ σωστὴ προοπτικὴ γιὰ τὸν πρακτικὸ στοχασμὸ, ἐλεύθερη ἀπὸ τὰ λάθη τοῦ παρελθόντος. Ἡ «ἐλευθερία» καὶ ὁ «λόγος», στίγματα τῆς πορείας τοῦ ἠθικοῦ στοχασμοῦ του, ἀποτελοῦν πράγματι ἀδιαμφισβήτητα στοιχεῖα μιᾶς «ἐνῆλικης» ἠθικῆς συνείδησης.

Ἐνδεικτικὸς γιὰ τὶς ἀρχικὲς προθέσεις του, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὶς ὄριμες διαπιστώσεις του ὅτι ἡ φιλοσοφία πρέπει πιά νὰ ἐγκαταλείψει τὴν ἀπομόνωσή της ἀπὸ τὴ ζωὴ καὶ τὸν ἐρμητικὸ σχολαστικισμὸ της, εἶναι ὁ ἀπολογητικὸς ἀλλὰ καὶ προγραμματικὸς τόνος τοῦ προλόγου τῆς πρὸ πρόσφατης συλλογῆς δοκιμῶν του, ὅπου χαρακτηρίζει τὴ μέθοδο καὶ τὸ πρῖσμα τοῦ συγγενικά μὲ τῶν μεγάλων φιλοσόφων τοῦ παρελθόντος. Ἐκφράζοντας τὴν πεποίθησή του ὅτι ἡ φιλοσοφία μπορεῖ νὰ βοηθήσει ἀποτελεσματικὰ σήμερα στὴ λύση ζωτικῶν πρακτικῶν προβλημάτων παρατηρεῖ: «Ἐγὼ ἠθικὸς φιλόσοφος γιὰτὶ μὲ ἀπασχολοῦσαν πρακτικὰ ἠθικὰ θέματα· καὶ ἀπὸ τότε πού ἐπιδόθηκα στὸν τομέα αὐτό, συνεχῶς μελετοῦσα τέτοια πρακτικὰ ζητήματα γιὰ νὰ βοηθηθῶ στὸ θεωρητικὸ μου ἔργο καὶ γιὰ τὸ ἐνδιαφέρον πού παρουσιάζουν καθ'αυτὰ»¹.

Χωρὶς νὰ περιορίζει τὴν πρακτικὴ ἀξία τῆς φιλοσοφίας μόνον στὴν ἠθικὴ —γιατὶ «ἡ φιλοσοφία εἶναι ἐνόητα»— καὶ χωρὶς νὰ ἀπαρνιέται τὴ φιλοσοφία ὡς «ἀγαθὸ καθ'αυτὸ», τὴ χαρακτηρίζει στὸν ἐναρκτήριο λόγο τοῦ στὴν Ὁξφόρδη 14 χρόνια πρὶν καὶ ὡς «χρήσιμη κλήση» καὶ καταγίνεται νὰ δείξει ἀναλυτικὰ καὶ συνθετικὰ αὐτὴ τῆς τὴν ἀξία². Ἡ προβληματικὴ αὐτὴ μαζὶ μὲ ἄλλους ἀποφασιστικοὺς παράγοντες, ἐπιτρέπει, νομίζω, νὰ θεωροῦμε τὸν Hare ὅχι μόνον κορυφαία κατάληξη μιᾶς σύντονης δραστηριότητος— τῆς μὴ φυσιοκρατικῆς μετα-ἠθικῆς— ἀλλὰ καὶ εὐόλινο προμῆνυμα μιᾶς «φωτισμένης» συνειδητῆς καὶ ἀπροκατάληπτης πρακτικῆς ἠθικῆς, πού γνωρίζει ἰδιαίτερη ἀνθησιὰ στὸν ἀγγλόφωνο κόσμον στίς μέρες μας. Ὁ Hare μὲ τὰ μεταγενέστερα γραφτά του συμμερίζεται ὅπωςδῆποτε πολλὲς ἀπὸ τὶς θέσεις αὐτοῦ πού ὁ Frankena ἀποκάλεσε πρόσφατα «Κίνημα» ἢ «Ἀποψη» (Movement-View), δηλαδή τὴν ἀποψη ὅτι ἡ ἠθικὴ φιλοσοφία πρέπει νὰ ἔχει

1. *Applications of Moral Philosophy*, I.

2. «Practical Relevance of Philosophy», 103, 105.

έναν έξωτερικό σκοπό. Έρωτήματα και άνησυχίες τοῦ είδους αὐτοῦ άποτελοῦν «μετα-ήθικολογία» (meta-morality) και ὄχι πιά τή γνωστή «μετα-ήθική (metaethics)¹.

1. Βλ. Frankena, «Must Morality have an Object?», *The Monist* 63 (1980), 3-26. Έκει ὁ Hare έμφανίζεται νά άνήκει στο αντίπαλο στρατόπεδο, αλλά τὸ κεφάλαιο για τή δικαιοσύνη και τὰ δικαιώματα στο τελευταίο βιβλίο του και τὸ πρόσφατο ένδια-νδιαφέρον του για τήν περιοχή αὐτή τὸν προσεγγίζουν με έκπροσώπους τοῦ «Κινήματος».